

Studying the lived experiences of cultural warriors from the eight years of sacred defense

Mohammad Alipoor¹, Rayhaneh Motarami²

Abstract

Educators have always been prominent as influential groups in social issues. The presence of educators during the eight years of Sacred Defense has been one of the areas of their active and extensive presence. In the present study, the lived experiences from participating of the cultural warriors of South Khorasan province in the eight years of sacred defense have been investigated in a qualitative and phenomenological way. According to the nature of the research, the purposeful sampling method of criterion type has been used and with the in-depth interview of 10 people, the obtained data reached saturation. The data obtained from the lived experiences of the warriors of the Sacred Defense have been analyzed using the seven-step method of Colaizi (2002) and MAXQDA11 software has been used as a research data analysis tool. Findings from the lived experiences of the cultural warriors of the Sacred Defense in 6 main theme has been categorized: "Reason of Presence", "Consequences of War", "Role of Imam Khomeini (RA)", "Role of Educators and Students", "Mission of Warriors' learning Complex" and "Role of Cultural Women". In general, the findings show that cultural warriors had a positive and influential role in different dimensions during the eight years of sacred defense. It can be concluded from the findings of the research that the warriors have participated in the war with valuable motivations and by taking advantage of their professional expertise in the field of education and training inside and outside the front, they have taken fundamental steps, as well as cultural warriors and women in the field of support and health issues have played a fundamental role in this era.

Keywords: *War, Sacred Defense, Warriors, Cultural, Students.*

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

---

1 - Ph.D. student of Birjand University, Iran

2- M.A in Tashayoh History, Birjand University, Iran

مطالعه تجارب زیسته رزمندگان فرهنگی از دوران هشت سال دفاع مقدس

محمد علی پور^۱، ریحانه محترمی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۰۶

چکیده

فرهنگیان همیشه به عنوان اقشار تأثیرگذار در مسائل اجتماعی مطرح بوده‌اند. حضور فرهنگیان در دوران هشت سال دفاع مقدس یکی از عرصه‌های حضور فعال و گسترده آن‌ها بوده است. در پژوهش حاضر تجارب زیسته رزمندگان فرهنگی جنگ تحمیلی استان خراسان جنوبی از حضور در هشت سال دفاع مقدس به شیوه کیفی و از نوع پدیدارشناسی بررسی شد. با توجه به ماهیت پژوهش از روش نمونه‌گیری هدفمند از نوع معیار استفاده شد که با مصاحبه عمیق ۱۰ نفر، داده‌های اخذشده به اشباع رسید. داده‌های حاصل از تجارب زیسته رزمندگان دفاع مقدس به روش هفت مرحله‌ای گلازی (۲۰۰۲) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند و از نرم‌افزار MAXQDA11 به عنوان ابزار تحلیل داده‌ها پژوهش استفاده شد. یافته‌های حاصل از تجارب زیسته رزمندگان فرهنگی دفاع مقدس در ۶ مضمون اصلی «علت حضور»، «پیامدهای جنگ»، «نقش امام خمینی (ره)»، «نقش فرهنگیان و دانش‌آموزان»، «رسالت مجتمع رزمندگان» و «نقش بانوان فرهنگی» دسته‌بندی شد. به‌طور کلی یافته‌ها نشان می‌دهد که رزمندگان فرهنگی نقش مثبت و تأثیرگذاری در ابعاد مختلف در دوران هشت سال دفاع مقدس داشتند. می‌توان از یافته‌های پژوهش نتیجه گرفت که رزمندگان با داشتن انگیزه‌ای ارزشمند در جنگ حضور پیدا کرده و با بهره‌گیری از تخصص شغلی در راستای امر آموزش و تربیت در داخل و خارج جبهه گام‌های اساسی را برداشته‌اند و همچنین رزمندگان و بانوان فرهنگی در حوزه پشتیبانی و مسائل بهداشتی و درمانی در این دوران نقش آفرینی کرده‌اند.

کلیدواژه‌ها: جنگ، دفاع مقدس، رزمندگان، فرهنگی، دانش‌آموزان.

۱- مدرس دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

۲- کارشناسی ارشد تاریخ تشیع دانشگاه بیرجند، ایران.

مقدمه

یکی از رخدادهای با اهمیت، هویت‌ساز و فراموش‌ناشدنی تاریخ معاصر ایران که یادآور رشادت‌های ایثارگرانِ فرزندان این مرزوبوم بوده و الهام‌بخش ارزش‌های والای دینی و اخلاقی و نمایانگر سبک‌های بی‌بدیل رزم و حماسه‌سازی و عرضه‌الگوی جامعی برای پیروی از جلوه‌های عملی فرهنگ اسلامی در رفتار و عملکرد پاک‌ترین و مقاوم‌ترین نسل از انسان‌های مؤمن و مشتاق جهاد در راه خدا می‌باشد، دفاع مقدس ملت ایران است (کریمی مله، ۱۳۹۲). تهاجم نظامی عراق به ایران در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ در کمتر از دو سال از پیروزی انقلاب اسلامی به صورت رسمی آغاز و به مدت ۸ سال طول کشید (حاجتی، ۱۴۰۰). یکی از عظیم‌ترین رخدادهای تاریخ معاصر ایران، جنگی است که صدام حسین رئیس وقت رژیم عراق، حدود یک سال و نیم پس از پیروزی انقلاب اسلامی در حالی که دولت نوپای جمهوری اسلامی ایران مشغول بازسازی سازمان‌ها و تشکیلات دولتی بود و نیروهای مسلح نیز سازمان‌دهی و آمادگی کامل و لازم برای مقابله با جنگ نداشتند، بر ایران تحمیل نمود. جنگ رژیم بعثی عراق با جمهوری اسلامی ایران، یکی از مهم‌ترین جنگ‌های دوره معاصر در جهان به شمار می‌آید. به دلیل دخالت و پشتیبانی قدرت‌های بزرگ و برخی از رژیم‌های عربی منطقه خلیج فارس از رژیم بعثی عراق از روزهای آغازین جنگ، ماهیت بین‌المللی این جنگ، به مراتب از بسیاری از جنگ‌های کشورهای جهان بیشتر بوده است و این جنگ که به مدت هشت سال به‌طور انجамید، یکی از کم‌سابقه‌ترین و استثنایی‌ترین جنگ‌ها در حوزه جهانی بود (جمالی، ۱۳۹۴ و نطاق پورنوری، شاهقلیان قهفرخی، ۱۴۰۰). جنگ هشت‌ساله دفاع مقدس علت‌های مختلفی داشت؛ یکی از مهم‌ترین این علت‌ها در وقوع جنگ تحمیلی عراق به جمهوری اسلامی ایران، ماهیت انقلاب اسلامی می‌باشد (بیات، ۱۴۰۰). تجاوز عراق به ایران و راه‌اندازی جنگ هشت‌ساله را می‌توان آخرین مورد توسعه‌طلبی‌های کشورهای هم‌جوار عنوان کرد (علیپور، سعادت‌ی و رادمهر، ۱۴۰۰).

در طول هشت سال دفاع مقدس، امت مسلمان و شهیدپرور ایران حماسه‌های بزرگی از پایداری، جان‌فشانی، دلیری و رزم‌آوری، ایمان و اعتقاد را آفرید. تاریخ این نبرد بزرگ با رمز مقاومت، ایثار و پیروزی رزمندگان و ایثارگران نستوهی نوشته شده که با قلبی سرشار از عشق به خدا به جمع رزمندگان اسلام پیوسته و با ایمانی راسخ به مقابله با سهمگین‌ترین سلاح‌های دشمن

رفته و با نثار خون خود، ماندگارترین دفاع مقدس را به یادگار گذاشته‌اند (سبحانی نژاد و همکاران، ۱۳۹۴). هشت سال دفاع مقدس، برای ملت بزرگوار و متعهد ایران، حادثه‌ای فراموش ناشدنی در تاریخ پرفرازونشیب میهن عزیزمان است که در طول زمان بر جامعه اسلامی ما تأثیرگذار خواهد بود (صادقی مال میری و همکاران، ۱۳۹۳).

دوران هشت سال دفاع مقدس که یکی از زیباترین جلوه‌های تاریخ تمدن بشری همراه با حماسه ایثار، گذشت، شهادت، شهامت و... است، سبب شکل‌گیری فرهنگ دفاع مقدس شده و رمز پیروزی جمهوری اسلامی ایران در طول انقلاب و بعد از آن محسوب می‌شود (مرادپیری و سهرابی، ۱۳۹۶ و رشید و همکاران، ۱۳۹۱). دفاع مقدس یکی از موضوعات و مفاهیم اساسی و بسیار مهم در حوزه‌های فرهنگ، اقتصاد، علم و به‌طورکلی همه حوزه‌های فکری و عملی ایران اسلامی است. به گونه‌ای که می‌توان تاریخ معاصر ایران را به دو دوره پیش و پس از دفاع مقدس تقسیم کرد. انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی از یکدیگر جدایی‌ناپذیرند و رابطه‌ای دوسویه میان این دو برقرار است. در واقع از یک سو، وقوع تحولاتی دگرگون ساز در کشور در پرتو شرایط بیرونی، زمینه‌های توطئه‌های نیروهای متضرر از این تحولات را فراهم ساخت و از سوی دیگر جنگ تحمیلی، در یک پیوستار طولانی، به عمق بخشیدن انقلاب اسلامی کمک نمود (ولی پور زرومی، ۱۳۸۴). هم‌زمانی تقریبی این رویداد تاریخی با انقلاب اسلامی ایران هم نشان‌دهنده پیوند این رویداد با فرهنگ انقلابی مردم ایران است. از این دیدگاه، دفاع مقدس را باید مفهومی مردمی و برآمده از دل جامعه ایران دانست. بسیج مردمی و مشارکت اقشار مختلف اجتماعی نیز خود گواهی بر این مدعاست. در طول هشت سال دفاع مقدس، مرد و زن، پیر و جوان و تمامی اقشار جامعه برای مبارزه به صحنه آمدند و به دشمن اجازه ندادند جای پایی در این سرزمین کهن باز کنند. صدها هزار انسان عارف و مبارز، جانشان را فدا کردند و تاریخی به‌جای گذاشتند که هم‌اکنون در اذهان، آثار مکتوب، عکس‌ها، فیلم‌ها و ... موجود است (مهدیزاده، محترمی و همکاران، ۱۳۹۶)؛ اما متأسفانه با توجه به وجود اسناد و مدارک مختلف در مورد دفاع مقدس، تاکنون آن‌چنان‌که بایسته و شایسته بوده، به نقش و مشارکت اقشار مختلف در دفاع مقدس پرداخته نشده است. به‌عبارت‌دیگر پژوهش‌های علمی و مستند در این باره بسیار اندک است. برای اثبات این مدعا تنها کافی است که بگوییم بسیاری از اسناد مربوط به دفاع مقدس در نهادها و

ادارات دولتی و غیردولتی (نظیر سازمان‌های مردم‌نهاد و...) هنوز پس از گذشت بیش از ۳۰ سال جمع‌آوری نشده است.

اقشار مختلفی در دوران دفاع مقدس حضور داشته‌اند که در این میان، آموزش و پرورش حضور شایسته و همه‌جانبه در این جنگ تحمیلی داشته است. فرهنگیان و کارکنان آموزش و پرورش و دانش‌آموزان، در صحنه‌ها و ابعاد مختلف دوران دفاع مقدس حضور پررنگی داشته‌اند و با رشادت‌ها و دلاوری‌های خود از میهن خود دفاع نموده‌اند؛ اما همان‌طور که مطرح شد پژوهش‌های اندکی در حوزه نقش آموزش و پرورش در هشت سال دفاع مقدس صورت گرفته است. از جمله پژوهش‌هایی که در این راستا صورت گرفته است می‌توان به پژوهش مهدیزاده و همکاران (۱۳۹۶) که به نقش دانش‌آموزان شهرستان بیرجند در هشت سال دفاع مقدس پرداخته‌اند اشاره نمود؛ اما این پژوهش تنها ارائه دهنده بخشی از حضور آموزش و پرورش در دوران دفاع مقدس است و هنوز نیازمند پژوهش‌های علمی در راستای تصویر کشیدن نقش آموزش و پرورش استان خراسان جنوبی در این دوران هستیم که بتواند حضور فرهنگیان، کارکنان و دانش‌آموزان تمامی شهرستان‌های استان را به خوبی به نمایش بگذارد.

یکی از ابزارهای مؤثر برای انتقال فرهنگ عظیم و با ارزش دفاع مقدس به نسل‌های حال و آینده و ثبت تجربیات ارزشمند آن و جلوگیری از شکاف بین نسل‌های اول و دوم انقلاب با نسل‌های سوم و چهارم و خنثی نمودن تلاش دشمنان که در جهت از بین بردن ارزش‌های دفاع مقدس، تدوین اسناد مکتوب در حوزه دفاع مقدس (رشید و همکاران، ۱۳۹۱) و تحلیل ادراک تجارب زیسته رزمندگان از حضورشان در هشت سال دفاع مقدس می‌باشد. امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در مورد ضرورت حفظ ارزش‌ها و انتقال فرهنگ دفاع مقدس می‌فرماید: «هشت سال دفاع مقدس دارای ظرفیت تولید هزاران کتاب به منظور انتقال فرهنگ و ارزش‌های اسلامی و انقلابی به جامعه و جهان است» (جمالی، ۱۳۹۴). دفاع مقدس به عنوان گنجینه‌ای بزرگ و عظیم القدر از تجاربی که به بهای جان و خون دل‌بهترین فرزندان این سرزمین به دست آمده، نیازمند ثبت، تحلیل و نظریه‌پردازی است تا برای امروز و آینده ایران و اسلام و جبهه حق، قابلیت بهره‌برداری بیشتر از پیش داشته باشد (بیات، ۱۴۰۰). از این رو در این پژوهش به بررسی ادراک و تجارب زیسته آن‌ها در دوران هشت سال دفاع مقدس پرداخته خواهد شد.

سؤال پژوهش

رزمندگان فرهنگی از دوران هشت سال دفاع مقدس چه ادراک و تجارب زیسته‌ای دارند؟

مبانی نظری و ادبیات پژوهش

-تعریف مفاهیم و اصطلاحات

رزمندگان فرهنگی: شامل افرادی هستند که در دوران هشت سال دفاع مقدس به عنوان یک فرهنگی از مدارس و کادر اداری آموزش و پرورش به جبهه در زمان‌های مختلف اعزام شدند. دوران هشت سال دفاع مقدس: بازه زمانی ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۸ که در این دوران کشور عراق به ایران حمله کرد و رزمندگان به دفاع از کشور پرداختند.

-پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی در حوزه دفاع مقدس انجام شده است؛ اما در حوزه نقش فرهنگیان در دفاع مقدس پژوهش اندکی صورت گرفته است. مهدیزاده و همکاران (۱۳۹۶) در کتابی با عنوان دانش‌آموزان شهرستان بیرجند در هشت سال دفاع مقدس به بررسی نقش دانش‌آموزان پرداخته‌اند. در این کتاب ضمن بررسی آماری حضور دانش‌آموزان در جنگ، نقش آنان در دوران دفاع مقدس ترسیم شده است. در این پژوهش میزان کمک‌های نقدی و غیر نقدی دانش‌آموزان به صورت آماری آمده است و یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بر اساس ۱۰۰۰۰ سند به دست آمده، دانش‌آموزان مدارس دخترانه و پسرانه شهرستان بیرجند در طی سال‌های جنگ ۲۳۷۹۳۴۵۹ ریال به جبهه کمک کرده‌اند.

صفایی هوادرق و حیدری (۱۳۹۸) پژوهشی با عنوان اقدام و عمل جهادی در بهداری رزمی در دفاع مقدس انجام داده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد بهداری رزمی ضمن انجام وظیفه برای رسیدگی جامع به بیماران، مجروحان و مصدومان از یک سو، حفظ و ابعاد مختلف بهداشتی مورد نیاز دفاع مقدس با برگزاری یک سلسله نشست‌های علمی، جلسات، سمینارها و کنفرانس‌ها در رده‌های مختلف توانست با انجام کاری بسیار عظیم و مجاهدانه نیازمندی‌های علمی پزشکی جنگ را برورسانی کند؛ زمان رساندن مجروحان به بیمارستان صحرايي را به کمتر از یک ساعت تقلیل دهد، با تدوین و اجرای دوره‌های آموزشی مورد نیاز جبهه‌ها کمبود نیروی انسانی جبهه را

تأمین کرده و با کاری مجاهدانه به توسعه بخش‌ها و رفع نیازمندی‌های بخش سلامت بپردازد. خان احمدی (۱۳۹۹) در پژوهشی به تحلیل برکات دفاع مقدس در اندیشه امام خمینی (ره) با رویکرد کیفی و با روش تحلیل مضمون پرداخته است و این مضامین را در چهار مضمون برکات بین‌المللی، برکات منطقه‌ای، برکات داخلی و جهان‌شمولی اسلام دسته‌بندی کرده است. ارجینی و عبدالهی (۱۳۹۴) به بررسی راهبردهای امام خمینی (ره) در مدیریت دفاع مقدس پرداخته است و این راهبردهای را در قالب نظارت و اشراف اطلاعاتی به امر جنگ، نظارت بر عملکرد کارگزاران و مطبوعات، رعایت اصول تصمیم‌گیری، مقابله با عوامل بازدارنده‌ی داخلی، پشتیبانی معنوی و فرهنگی رزمندگان دسته‌بندی کرده‌اند. به‌طور کلی همان‌طور که این پژوهش‌ها نشان می‌دهد در حوزه بررسی تجارب زیسته رزمندگان فرهنگی در دوران هشت سال دفاع مقدس پژوهشی صورت نگرفته است.

- مبانی نظری

جنگ تحمیلی (دفاع مقدس)

یکی از عظیم‌ترین رخدادهای تاریخ معاصر ایران، جنگی است که صدام حسین رئیس وقت رژیم عراق حدود یک سال و نیم پس از پیروزی انقلاب اسلامی بر ایران تحمیل نمود. جنگ رژیم بعثی عراق با جمهوری اسلامی ایران، یکی از مهم‌ترین جنگ‌های دوره معاصر در جهان است. به دلیل دخالت و پشتیبانی قدرت‌های بزرگ و برخی از رژیم‌های عربی منطقه خلیج فارس از رژیم بعثی عراق از روزهای آغازین جنگ ماهیت بین‌المللی این جنگ به مراتب از بسیاری از جنگ‌های کشورهای جهان بیشتر بوده است. این جنگ که به مدت ۸ سال به طول انجامید، یکی از کم‌سابقه‌ترین و استثنایی‌ترین جنگ‌ها در عصر جهان دوقطبی و دوران جنگ سرد بوده که دو ابرقدرت وقت دنیا عملاً در یک جبهه واحد و به‌صورت همگرا از رژیم بعثی عراق حمایت می‌کردند. البته نوع همکاری و میزان کمک آن‌ها به رژیم صدام متفاوت و در طول سال‌های دوران جنگ متغیر بوده است. اکثر کشورهای عربی منطقه خلیج فارس نیز با کمک‌های وسیع مالی، رژیم بعثی عراق را حمایت و همچنین کشورهایی مانند مصر و اردن هم در کنار صدام حسین قرار داشتند (جمالی، ۱۳۹۴).

جنگ تحمیلی در روز جمعه ۳۱ شهریور سال ۱۳۵۹ هجری شمسی از سوی ارتش رژیم بعثی

عراق با حمله سراسری نیروهای هوایی زمینی و دریایی آن کشور به خاک ایران آغاز گردید. ارتش بعثی عراق توانست با تهاجم غافلگیرانه خود، پنج استان ایران را درگیر مستقیم جنگ نموده و در نهایت در ۴ ماه اول جنگ حدود ۱۵ هزار کیلومترمربع از خاک ایران را به تصرف و اشغال خود درآورد. در این وضعیت و شرایط یکی از آزمون‌های سخت ملت ایران به وقوع پیوست که با مقاومت بی‌نظیر و پس از یک سلسله عملیات پی‌درپی نیروهای مسلح ایران توانستند دشمن را از دسترسی به اهداف خود بازداشته (علایی، ۱۳۹۱: ۳۳) و ضمن آزادسازی مناطق اشغالی، برای تنبیه متجاوز در بعضی از مناطق عراق دست به تهاجم بزند (جمالی، ۱۳۹۴).

انقلاب اسلامی و دفاع مقدس

آمریکا برای جلوگیری از پیروزی انقلاب اسلامی، توطئه‌های متعددی را برنامه‌ریزی و اجرا نمود. با پیروزی انقلاب اسلامی این تلاش برای اجرای استراتژی جلوگیری از استقرار نظام اسلامی توسط ایجاد بحران و ناآرامی در تمامی کشور به‌خصوص در مناطق مرزی به‌وسیله عناصر وابسته به نظام سلطه که با پیروزی انقلاب اسلامی، حکم رانی خود را بر ایران از دست داده بودند، دست زد. در نتیجه بلافاصله پس از پیروزی انقلاب اسلامی، گروهک‌های ضدانقلاب با حمایت و تحریک بیگانگان و با شعارها و عناوین فریبنده، در جهت خواست و منافع دشمنان فعالیت کردند. ترور شخصیت‌های برجسته انقلابی، تحریک‌ها قومیت‌ها برای خودمختاری، فعالیت مسلحانه گروه‌های ضدانقلاب در برخی از شهرها و مناطق مرزی کشور و... بخشی از حوادثی بود که به‌منظور از بین بردن انقلاب اسلامی صورت گرفت؛ ولی تمامی آن‌ها با رهبری هوشمندانه امام خمینی (ره) و مقاومت و پایداری مردم ایران با شکست مواجه شد. در چنین شرایطی، صدام که وقوع انقلاب اسلامی در ایران را تهدیدی جدی برای حکومت دیکتاتوری خود می‌دانست، با تحریک و حمایت قدرت‌های سلطه‌گر، تهاجم و تجاوز سراسری خود را در طول بیش از ۱۲۰۰ کیلومتر از مرزهای جنوب و غرب سرزمین ما آغاز کرد. صدام با ارتش مجهزی که فرماندهی آن را خودش بر عهده داشت، گمان می‌کرد که در مدت یک هفته با اشغال میهن ما بخشی از این سرزمین را به کشور عراق ملحق خواهد کرد. صدام و حامیان او نمی‌دانستند که وقتی پای اعتقادات و استقلال سرزمین ایران در میان باشد، ملت ما ساکت نمی‌نشیند و با تمام توان، ایستادگی و مقاومت می‌کند.

ارتش بعثی در تهاجم نظامی به کشور ما که در ۳۱ شهریورماه ۱۳۵۹ آغاز شد، بخش وسیعی از مناطق جنوب و غرب ایران را به اشغال خود درآورد (ابراهیمی و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۴-۳۶). آمریکا هم صدام را تحریک کرده و با نشان دادن چراغ سبز، جنگ هشت‌ساله را علیه انقلاب اسلامی را مورد حمایت قرار داد. هشت سال دفاع مقدس یکی از برهه‌های تاریخی بی‌نظیر و سرنوشت‌ساز در تاریخ کشور و انقلاب اسلامی است. مردم ایران اسلامی در هشت سال دفاع مقدس با الگوگیری از قیام حسینی و فرهنگ عاشورایی با شعار «هیئات من الذله» در مقابل دو قطب نظام سلطه آن زمان یعنی آمریکا و شوروی که علیه انقلاب اسلامی با همه اختلافات متحد شده بودند، حماسه‌های بی‌نظیری خلق کرده و از انقلاب اسلامی و جمهوری اسلامی ایران دفاع نمودند (جمالی، ۱۳۹۴).

اهداف رژیم بعثی عراق از جنگ با ایران

عراق همواره افزایش سواحل دریایی و اعمال حاکمیت بر شمال خلیج فارس را به‌عنوان یک هدف استراتژیک تلقی می‌نمود و راه رسیدن به آن را تسلط بر خوزستان و اروندرود و کویت می‌دانست. این تفکر پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران و در ادامه، تضعیف ارتش ایران قوت گرفت (تهامی، ۱۳۸۰: ۴۹). آنچه از اظهارات رئیس‌جمهور و سایر مقامات عراقی می‌توان برداشته کرد این است که رژیم صدام چند هدف را دنبال می‌کرده است. رژیم بعثی عراق قصد داشت تا با ملغی نمودن قرارداد مرزی ۱۹۷۵ الجزایر به‌عنوان کف اهداف خود بتواند تمامی اروندرود را به مالکیت خود درآورده و برخی از ارتفاعات سرکوب در غرب ایران را در اختیار بگیرد. دولت عراق تلاش می‌کرد تا با استفاده از فشار جنگ قرارداد مرزی جدیدی را با ایران منعقد نماید تا بتواند تنگنای تاریخی و ژئوپلیتیکی خود را حل نموده و قدرت بیشتری در خلیج فارس کسب نماید (درودیان، ۱۳۷۹: ۲۳). همچنین هدف نهایی عراق از حمله به ایران که به تحریک نظام سلطه و در جهت هدف آمریکا صورت پذیرفت، مهار انقلاب اسلامی و درنهایت سرنگونی نظام نوپای جمهوری اسلامی و از بین رفتن انقلاب اسلامی در ایران بود که این هدف در اظهارات بسیاری از مقامات عراقی دیده می‌شود (علایی، ۱۳۹۱: ۳۷).

پیامدها و دستاوردهای هشت سال دفاع مقدس

- ایجاد و تداوم نهادهای اجتماعی

جمهوری اسلامی ایران نیز با آغاز جنگ هشت ساله با عراق و به خصوص بعد از آن، ناگزیر به نهادسازی و رویکرد سازمانی به مدیریت آثار و پیامدهای مخرب جنگ شد. این نهادها عمدتاً ماهیت ترمیمی داشتند و به نوعی در راستای اهداف انقلاب اسلامی نیز عمل می‌کردند. در یک تقسیم‌بندی کلی، نهادسازی دو دوران بعد از جنگ را می‌توان در دو قالب نهادهای تکاملی (جهاد سازندگی، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی) و نهادهای تأسیسی (بسج، بنیاد شهید، سازمان مدیریت بحران، پدافند غیرعامل) مورد مطالعه قرار داد (استادحسینلو، چوپانی و حشمتی، ۱۳۹۰). منظور از نهادهای تکاملی یا رشد یافته، نهادهایی هستند که یا در دوران پیش از جنگ تحمیلی تأسیس شده‌اند یا اینکه جنگ باعث شد تا کارکرد این نهادها علاوه بر وظایف سازمانی آغازین، ابعاد مهم دیگری نیز به خود بگیرد که عمدتاً نیز در ارتباط با مقوله جنگ بوده است. جهاد سازندگی نمونه‌ای از نهادهای تکاملی است. منظور از نهادهای تأسیسی نیز، نهادهایی است که تأسیس آن‌ها به خاطر جنگ بوده است. به عبارت دیگر، پیامدهای جنگ باعث شده تا این قبیل نهادها شکل گیرند (صبوری، نقل در استادحسینلو، چوپانی و حشمتی، ۱۳۹۰). به طور کلی جنگ تحمیلی علاوه بر تأثیرات شکل‌گیری مخرب آن در ابعاد گوناگون به ویژه زیرساخت‌های کشورها، بعضاً موجبات شکل‌گیری نهادها و دستگاه‌های جدیدی در کشورهای درگیر آن را فراهم کرده است. این نهادها که زاینده مقوله تعارض و جنگ قلمداد می‌شوند، بیش از آن که ماهیت تداومی در مسیر جنگ را داشته باشند، کارکرد ترمیمی و پوشش مترتب آن بوده است. به عبارت دیگر، فلسفه وجودی و تأسیس این سازمان‌ها که هم در سطح کلان و رسمی و هم در سطح خرد و مردم‌نهاد تکوین یافته‌اند برای مدیریت خسارت و بحران‌های ناشی از جنگ و بازگرداندن شرایط به وضعیت عادی می‌باشد. جنگ تحمیلی منجر به شکل‌گیری و تداوم نهادهای اجتماعی شد که بعد از جنگ به منظور ترمیم و بازسازی خرابی‌ها و بازگرداندن شرایط به حالت اول به فعالیت پرداختند. از جمله این نهادها می‌توان به بسج، بنیاد شهید و امور ایثارگران و... اشاره نمود (استادحسینلو، چوپانی و حشمتی، ۱۳۹۰).

- رشد باورهای دینی و فضایل اخلاقی در جامعه

میادین نبرد و سنگرهای رزمندگان، آکنده از حضور خدا و اهل بیت علیهم السلام بود. نیایش‌ها و شب‌زنده‌داری‌ها و توسل خالصانه رزمندگان و امت شهیدپرور و ائمه معصومین (ع) فضای کشور را به عطر ایمان و معنویت معطر کرده بود و روح عبودیت در مردم موج می‌زد؛ حتی بی‌تفاوت‌های جامعه در این فضای معنوی به خود آمده و تحول عمیق درونی در آن‌ها ایجاد شد (جمالی، ۱۳۹۴). از برکات دیگر دفاع مقدس، رشد فضایل اخلاقی و معنوی در افراد و تقویت ارزش‌های اجتماعی بود؛ به طوری که همه اقشار ملت تحت تأثیر اخلاق رزمندگان و فضایل انسانی خانواده آنان قرار داشتند؛ به ویژه موقعی که مراسم تشییع شهدا برگزار می‌شد، همگان شرکت فعال داشته و از فضای معنوی آن بهره‌مند می‌شدند (منصوری لاریجانی، ۱۳۸۹: ۲۸۳).

- پیامدهای روان‌شناختی

پیامدهای ناگواری به خاطر رویداد جنگ بر کل سیستم جامعه تحمیل شده است. پژوهش دستجری (۱۳۹۶) نشان می‌دهد که جنگ تأثیرات روانی و علائمی در خلق و خو و رفتار و روابط جانبازان باقی گذاشته است و باعث ایجاد مشکلات و خلل در زندگی آن‌ها شده است و همچنین تأثیر زندگی با این افراد بر خانواده و فرزندان و مسائل و مشکلاتی که این موقعیت بر آن‌ها ایجاد کرده که اگر همسر و پدر خانواده این شرایط (جانبازی) را نداشت ممکن بود اتفاق نیفتد. همچنین پژوهش محمدرضائی شیخ‌زاده (۱۳۹۶) نشان می‌دهد که ذهن آگاهی و بهزیستی روان‌شناختی جانبازان نسبت به افراد عادی در وضعیت نامطلوب‌تری قرار دارد؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که جنگ و پیامدهای آن بر ذهن آگاهی و بهزیستی روان‌شناختی جانبازان تأثیر منفی گذاشته است. پژوهش کی‌نیا (۱۳۸۲) نشان می‌دهد که بالاترین میانگین در بین مقیاس‌های SCL 90R مربوط به مقیاس پرخاشگری، افسردگی و شکایات جسمانی بود. همچنین بین افزایش مقیاس شکایات جسمانی با درصد جانبازی، افزایش مقیاس روان‌پریشی و مدت حضور در جبهه و افزایش مقیاس ترس مرضی و مجرد بودن رابطه معنی‌داری وجود داشت. با توجه به میانگین بالاتر از حد متوسط در اکثر مقیاس‌های SCL 90R و مقیاس‌های با میانگین شدید در مورد پرخاشگری و افسردگی، نیاز مبرم به افزایش توجه مسئولین امر به وضعیت درمانی، روانی، خانوادگی و اجتماعی جانبازان احساس می‌شود. نتایج کنونی (۱۳۸۹) نشان داد که بین سلامت

روان جانبازان شیمیایی جنگ ایران و عراق با پرخاشگری فرزندانشان رابطه مثبت و معنادار وجود دارد؛ همچنین بین سلامت روان جانبازان جنگ ایران و عراق با اضطراب فرزندانشان رابطه مثبت و معنادار وجود دارد. بین بُعد ناکامی پرخاشگری با تمامی ابعاد سلامت روان رابطه مثبت و معنادار وجود دارد؛ همچنین بُعد پرخاشگری بدنی فرزندان فقط با بُعد اختلال اضطراب جانبازان رابطه مثبت و معنادار دارد و بُعد روابط با مراجع قدرت فرزندان با ابعاد علائم جسمانی و علائم افسردگی جانبازان رابطه مثبت دارد. بُعد کارکرد اجتماعی جانبازان با هیچ یک از ابعاد پرخاشگری رابطه مثبت و معنادار ندارد؛ همچنین بین هیچ یک از ابعاد سلامت روان جانبازان با بُعد روابط با همسالان فرزندان رابطه مثبت وجود ندارد. یافته‌ها نشان داد که بین تمام ابعاد سلامت روان با اضطراب فرزندان رابطه مثبت و معنادار وجود دارد. همچنین نتایج این پژوهش نشان داد که بین میزان اضطراب دختران و پسران تفاوت معناداری وجود ندارد و پسران در تمامی ابعاد پرخاشگری میانگین بالاتری نسبت به دختران دارند. باز از سوی دیگر پژوهش زارع (۱۳۹۱) نشان می‌دهد که جانبازان دارای درد مزمن برخلاف اینکه به دلیل داشتن درد مزمن جسمی مستعد ابتلا به اختلالات هیجانی و خلقی مانند خشم و افسردگی هستند، در تنظیم و سبک ابراز هیجانات مشکلی نداشته و با سایر جانبازان بدون درد مزمن و افراد عادی تفاوتی نشان نمی‌دهند.

افرادی که در جبهه‌های جنگ حضور می‌یابند، به‌طور دائم در معرض شرایط استثنایی تهدیدکننده سلامت روانی قرار دارند. پس از بازگشت این سربازان به شرایط عادی زندگی خود، مشکلات روانی جدیدی بروز می‌کند. حتی اگر مشکل حادی نیز بروز نکند، باز این افراد در معرض خطر مواجهه با موقعیت‌هایی قرار دارند که مداخلات روان‌شناختی بالینی را می‌طلبد. در زمینه جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، یکی از مسائل مهمی که کمتر به آن پرداخته شده، آثار و پیامدهای روان‌شناختی آن است. این جنگ بسیاری از خانواده‌ها و نهادهای جامعه را درگیر کرده بود. در راستای ارتقای بهداشت و سلامت روان افراد جامعه، توجه به مشکلات و نیازهای روان‌شناختی خانواده‌های شهدا، جانبازان و افرادی که در معرض آسیب‌های پراسترس جنگ بوده‌اند، ضروری است. گاهی در جریان جنگ تحمیلی به سبب بروز برخی حوادث ناگوار و عدم موفقیت‌های مقطعی، احتمال حاکم شدن یاس و ناامیدی بر روحیه رزمندگان وجود داشت که پیامد آن می‌توانست تلاش کمتر و در نتیجه موفقیت‌های کمتر و آسیب‌های روانی بیشتر باشد؛ اما

آنان با الهام از آموزه‌های دینی و در مقام عمل به تکلیف، خود را از این گونه آسیب‌ها مصون می‌داشتند. از میان شیوه‌های مختلف سازگاری با استرس، روش سازگاری دینی از اهمیت زیادی در سازگاری جسمی و روانی برخوردار است. به باور بسیاری از متخصصان بالینی، عوامل مذهبی درونی دارای اثرات اجتماعی، فرهنگی، روانی، بدنی و خانوادگی مثبتی بر زندگی فرد هستند و تقویت اعتقادات مذهبی در تمامی مراحل زندگی یک اقدام پیشگیری‌کننده جهت کاهش اختلال‌های روانی است (نعمتی، سعیدی مقدم و پیرزادی، ۱۳۹۰). به‌طور کلی می‌توان گفت که جنگ تحمیلی باعث مشکلاتی و پیامدهای روانی هم برای افراد حضور یافته در جنگ شده است و همچنین این مشکلات بر اعضای خانواده تأثیرگذار بوده است و موجبات آسیب به آن‌ها شده است. خانواده به‌طور طبیعی یک سیستم منسجم و یکپارچه است که آسیب‌های مرتبط با جنگ می‌تواند تنش‌هایی را در این سیستم ایجاد کند و تعارض و کشمکش‌هایی را در آن به وجود آورد. در این راستا، کودکان بیشترین آسیب‌ها را در فرآیند تحولی متحمل می‌شوند. بر اساس نتایج پژوهش‌ها، بیشترین مشکلات ناشی از جنگ که در کودکان مشاهده شده شامل اختلالات رفتاری، مشکلات تحصیلی و بیش‌فعالی است. هرکدام از مشکلات شدید و مزمن جانبازان و رزمندگان می‌تواند به عنوان منبعی برای استرس عمل کند و به بروز افسردگی در اعضای خانواده منجر شود. چنین وضعی بر انسجام خانواده تأثیر سوء گذاشته و به بروز مشکلات روانی و اجتماعی منجر می‌شود و حتی گاهی به بروز ابهام و تضاد در ایفای نقش خانواده منجر می‌شود. روابط اعضای خانواده با یکدیگر همچون حلقه‌های زنجیر تودرتویی است که آسیب‌دیدگی یکی از آن‌ها می‌تواند بر تمامی اعضا اثر بگذارد. اعضای خانواده یک جانباز، به ویژه همسر او که با عوامل فشارزای ویژه‌ای مواجه بوده و هم‌زمان به ایفای نقش‌های مختلفی مجبور است، نیز از این قاعده مستثنی نیست (یمینی نیا، ۱۳۸۰: ۴۵).

- گسترش فرهنگ مقاومت و پایداری در برابر دشمن و مشکلات

هشت سال دفاع مقدس تمرین عملی مردم برای مقاومت و پایداری در برابر دشمن بود. تجربه‌های نتیجه‌بخش این مقاومت، تسلیم نمودن دشمنان در برابر اراده مستحکم ملت ایران می‌باشد. رژیم بعثی با حمایت استکبار جهانی با هدف تصرف جمهوری اسلامی ایران، انهدام انقلاب اسلامی در مدت کوتاهی برنامه‌ریزی نموده بود؛ ولی با پایداری ملت ایران تنها به اهداف نرسید

بلکه خود منهدم شد (جمالی، ۱۳۹۴).

- پیامدهای جمعیتی-اجتماعی مهاجرت‌های جنگ تحمیلی

در جنگ تحمیلی نیز ما شاهد سیل عظیمی از مهاجرت‌ها و حرکت‌های جمعیتی بودیم. «تخریب وسیعی که با تجاوز ارتش عراق به خاک ایران صورت گرفت، موجب شد تا موج گسترده‌ای از اهالی این مناطق با از دست دادن زندگی خود، آواره و ناگزیر به ترک دیار شوند. آن‌ها به صورت گروهی یا خانوادگی، در شهرک‌هایی که از قبل و با عجله آماده شده بود، اسکان یافتند و به تدریج به سمت مناطق امن‌تر کشور مهاجرت کردند. به دلیل این شرایط بحرانی، بیش از ۵ میلیون نفر خانه و شغل خود را از دست دادند و ۲/۵ میلیون نفر مجبور به مهاجرت به مناطق غیرجنگی شدند. بر اساس آمارهای بنیاد امور مهاجران جنگ تحمیلی، یک میلیون و دویست هزار نفر از مهاجران مستقیماً در ۳۶۰ اردوگاه در ۲۷ استان کشور ساکن شدند و قریب به یک میلیون نفر نیز در محل‌های امن دیگری با مساعدت آشنایان و خویشاوندانشان جای گرفتند (امین صارمی، ۱۳۷۷). لذا این موج گسترده مهاجرت، پیامدهایی اجتماعی، جمعیتی، فرهنگی و اقتصادی مانند خروج نخبگان، حاشیه‌ای شدن اجتماعی، مشکلات خانوادگی بر جا می‌گذارد.

در زمینه تبعات اجتماعی نیز جنگ تحمیلی باعث بی‌ثباتی اقتصادی و اجتماعی در مناطق جنگ‌زده شد که این امر موجب برون‌کوچی متخصصان و نخبگان هم به خارج از کشور و هم در بین استان‌های کشور شد. نتیجه این رویداد در درازمدت می‌تواند تعادل شاخص‌های توسعه‌ای استان‌ها را برهم زند. هنوز هم تمایل به برون‌کوچی در میان نخبگان مناطق جنگی و از جمله خوزستان وجود دارد. همچنین، مهاجرت‌های جنگی، زمینه‌ساز انزوای اجتماعی مهاجران اجباری در مقصدها و عدم انطباق آنان با محیط جدید بوده است که این امر اختلافات اجتماعی و فرهنگی آن‌ها با بومیان را باعث شد. این انزوا و اختلافات، اعتماد اجتماعی و سرمایه اجتماعی مهاجران جنگی را تضعیف نموده و علاوه بر این در مسیر کیفیت زندگی آن‌ها در آینده نیز تأثیرگذار است. چراکه انزوا و حاشیه‌ای شدن اجتماعی، فرآیند مشارکت اجتماعی و اقتصادی را تضعیف نموده و دسترسی به فرصت‌ها را محدودتر می‌سازد (رستم علیزاده و قاسمی اردهائی، ۱۳۹۰).

- اعتماد به نفس و خودباوری

از برکات مهم دفاع مقدس، تقویت اعتماد به نفس و خودباوری می‌باشد. ما در کوران دفاع

مقدس به این نتیجه رسیدیم که باید خود را باور کنیم و با تکیه بر توانمندی‌های خود به ویژه جوانان خداجو کشور را اداره نماییم. تأثیر این خودباوری بعد از جنگ در عرصه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و فناوری‌های نوین دفاعی، نمود فزاینده‌ای داشت (منصوری لاریجانی، ۱۳۸۹: ۲۸۱). از برکات هشت سال دفاع مقدس، ارائه الگوی از مبارزه برای کشورهای اسلامی و جهان مستضعفان است؛ این که کابوس شکست‌ناپذیری قدرت‌های بزرگ در اذهان جهانیان شکسته شد (منصوری لاریجانی ۳۲۵: ۱۳۸۹). امام راحل (ره) می‌فرمایند: «ما در جنگ ابهت دو ابرقدرت شرق و غرب را شکستیم».

- تحکیم وحدت ملی

از برکات مهم دفاع مقدس، تحکیم وحدت ملی بین آحاد ملت، به ویژه گروه‌ها و احزاب سیاسی کشور بود؛ به طوری که همگان منافع حزبی و صنفی خود را در خدمت مصالح نظام و امنیت کشور قرار داده بودند. آنچه توانست به انقلاب اسلامی ما مصونیت لازم را ببخشد، برکات و اثرات مثبت جنگ تحمیلی بود که خداوند در سایه رهبری حکیمانه و خردمندانه امام (ره) به مردم ایران ارزانی داشت و در حقیقت، هشت سال دفاع حق، بیمه‌ای بود که باید پرداخت می‌شد تا انقلاب اسلامی در مسیر اسلام ناب محمدی پایدار بماند و الحق خون‌بهای تمامی شهدای جنگ تحمیلی، تداوم و استمرار حرکت اصیل انقلاب اسلامی بود (منصوری لاریجانی، ۱۳۹۰).

- اشاعه فرهنگ اسلامی خواهی در جهان

دفاع مقدس، اسلام را به عنوان مکتبی پویا انقلابی، تأثیرگذار و البته مردم‌سالار معرفی کرد. امر مهمی که تا سالیان متمادی و با صرف هزینه‌های بسیار زیاد تبلیغاتی هم شاید محقق نمی‌شد. امام خمینی (ره) ضمن مخالفت صریح با اشخاصی که دستاوردهای دوران دفاع مقدس را زیر سؤال می‌بردند با اشاره به مورد اسلام‌خواهی در جهان می‌فرمایند: «چه کوتاه‌نظرند آن‌هایی که خیال می‌کنند چون ما در جبهه به آرمان‌نهایی نرسیده‌ایم، پس شهادت، رشادت و ایثار و از خودگذشتگی و صلابت بی‌فایده است. درحالی‌که صدای اسلام‌خواهی آفریقا از جنگ هشت‌ساله ماست. علاقه به اسلام‌شناسی مردم در آمریکا و اروپا و آفریقا یعنی در کل جهان از جنگ هشت‌ساله ماست (جمالی، ۱۳۹۴).

- فرهنگ ترجیح منافع ملی بر منافع شخصی

در دفاع مقدس آنچه مورد توجه همگان به عنوان فرهنگ عمومی کشور قرار داشت، دفاع از کشور و تعقیب و تنبیه دشمن متجاوز یعنی بود. وقتی امام راحل فرمودند: «جنگ در رأس امور است». به واقع همگان جنگ را در اولویت کارها و تصمیم گیری‌ها قرار داده بودند و منافع شخصی و فردی همه فدای مصالح جنگ شده بود. فرهنگ جهاد و مبارزه آن چنان بر افکار عمومی غالب شده بود که هرکسی ارزش و تأثیر اجتماعی و سیاسی خود را با توانایی‌های دفاعی خود تعریف می‌کرد و همه توفیقات و موفقیت‌ها با حوادث دفاع مقدس پیوند داشت (بهداروند، ۱۳۹۰: ۲۲۹).

- تقویت فرهنگ اسلام‌خواهی و وطن‌دوستی در نسل جوان

یکی از ثمرات بزرگ دفاع مقدس تغییر و دگرگونی بی‌سابقه در باورهای قشر جوان بود؛ به گونه‌ای که به جرئت می‌توان گفت خودسازی معنوی و تهذیب نفس فضا سازی معنوی و روحی پرجاذبه برای نسل جوان از بارزترین دستاوردهای دفاع مقدس بوده است. جبهه‌های جنگ مأمین عارفان جوانی بود که در میدان شهادت از همدیگر سبقت می‌گرفتند (جمالی، ۱۳۹۴).

- تولد و توسعه فرهنگ و تفکر بسیجی در جامعه

تفکر بسیجی، ایدئولوژی کارآمد دفاع مقدس بود؛ بسیج یک اندیشه است، یک فکر است، یک منطق است، یک منظومه فکری است. علت این هم که همه می‌بینند که تحصیل کرده، نخبه، نابغه، از رشته‌های مختلف مجبور به بسیج می‌شوند، این است که بسیج صرفاً یک حرکت احساسی نیست؛ یک منطق قوی پشت سر بسیج وجود دارد؛ این منطق؛ این علم، وقتی با عمل همراه می‌شود، این غوغا را درست می‌کند (جمالی، ۱۳۹۴). تفکر بسیجی در مدرسه عشق و جهاد امام خمینی (ره) به وجود آمد و تربیت‌شدگان این مدرسه، زیباترین حماسه‌های ایثار و شهادت را در دوران دفاع مقدس خلق کردند (ابراهیمی و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۲).

- فرهنگ احساس تکلیف برای دفاع در مردم

یک مسلمان، انجام تکالیفی مثل جهاد را که خداوند برایش مقرر کرده، واجب می‌داند. دفاع از موجودیت اسلام و انقلاب اسلامی و حفظ تمامیت ارضی کشور و استکبار و ایادی‌اش با تحمیل جنگ، نابودی اسلام و موجودیت انقلاب اسلامی را هدف قرار داده بودند. مردم ما که آگاه به این توطئه نظامی دشمنان بودند، با حضورشان در جبهه، مانع تحقق آن شدند (منصوری

لاریجانی، ۱۳۹۸: ۲۸۸).

- پیشرفت در صنایع دفاعی کشور

یکی از مهم‌ترین برکات جنگ، تلاش‌های جوانان مؤمن میهن ما بود. ما در ابتدای جنگ برای ساخت یک گلوله معمولی ناتوان بودیم؛ اما در اواخر جنگ بسیاری از نیازهای دفاعی کشور را خودمان تأمین می‌کردیم. ادامه این سیر پیشرفت باعث شد که ما اکنون توان ساخت انواع تجهیزات دفاعی برای کشور، همچون موشک‌های دوربرد را داشته باشیم (ابراهیمی و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۲).

- کسب تجارب مهندسی و صنعتی

در دوران دفاع مقدس با حضور کارشناسان فنی و مهندسی در حوزه پشتیبانی جنگ از ارتش، سپاه، جهاد سازندگی و ... تجارب پشتیبانی و مهندسی رزمندگان اسلام مانند سنگرهای چندمنظوره، خاک‌ریزها، کانال‌ها و ... منجر شد تا پس از دوران دفاع مقدس با این تجربیات، نیازهای اساسی و زیرساختی کشور مانند سدها، بزرگراه‌ها، فرودگاه‌ها، پالایشگاه‌ها و ... برطرف شود (ابراهیمی و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۲).

- گسترش فرهنگ ایثار و شهادت‌طلبی و از خودگذشتگی

فرهنگ ایثار و شهادت و نمود و جلوه‌های آن در سطح جامعه از ذخایر ارزشمند انقلاب اسلامی است. فرهنگ شهادت، مجموعه آگاهی‌ها، باورها و اعتقادات و رفتارهای است که موجب رسیدن انسان به عالی‌ترین درجه کمال می‌شود. فرهنگ ایثار و شهادت مفهومی است که به دلیل وقوع انقلاب اسلامی و هشت سال دفاع مقدس در فرهنگ جامعه، رایج و نهادینه شده است (ضرغام بروجنی، ۱۳۹۲: ۱۴۵). رزمندگان دلاور با فداکاری و ایثار در راه خدا، فرهنگ دفاعی و آزادی‌خواهی را در جامعه جاودانه کردند و الگوی از خودگذشتگی برای انسان‌های مبارز و حق‌طلب شدند و به جهانیان ثابت نمودند که با ایمان به خدا و سربند «یازهر»، «یا حسین» و با شعار «الله‌اکبر» می‌توان در مقابل هر متجاوزی ایستادگی کرد (ابراهیمی و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۳).

نقش فرهنگیان در دفاع مقدس

مشارکت مردم در جنگ ممکن است به شکل‌های متفاوتی وجود داشته باشد که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

الف) مشارکت نظامی به صورت حضور در جبهه؛

ب) مشارکت اقتصادی و کمک مالی به جبهه؛

ج) مشارکت اجتماعی به صورت فعالیت‌های تبلیغی و فرهنگی؛

د) مشارکت روانی به صورت همدلی و همدردی با آسیب دیدگان جنگ (عزیزی، ۱۳۹۰).

معلمین، کارکنان و دانش‌آموزان، اضلاع اصلی تشکیل‌دهنده قدرت و سرمایه آموزش و پرورش محسوب می‌شوند. نقش آفرینی هر یک از این عناصر در طول ۸ سال دفاع مقدس از جهاتی مشترک با یکدیگر و از جهاتی دارای تفاوت صوری با هم بود. از این جهت به صورت مجزا به نقش هر یک از اقشار در خلق حماسه تاریخی دفاع مقدس می‌پردازیم. در جریان جنگ تحمیلی، معلمین به شکل‌های حضور مستقیم در مناطق عملیاتی، جنگ نرم و انگیزه‌زایی و شورانگیزی در دانش‌آموزان به ایفای نقش در هشت سال دفاع مقدس پرداختند که ادامه به برخی از این مجاهدت‌ها پرداخته می‌شود.

- حضور مستقیم در مناطق عملیاتی

بر اساس آماره منتشره، حضور معلمین در جبهه‌های جنگ طی سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۶ از چشمگیرترین حضور اصناف و اقشار مردمی در این عرصه بود؛ به گونه‌ای که برابر آمار موجود در طی این سال‌ها مجموعاً ۸۶۹۲۲۲ نفر معلم به جبهه‌های جنگ اعزام شده و در نهایت ۲۴۸۷ نفر از آن‌ها به درجه شهادت نائل آمده‌اند. ۲۸۷۰ تن از معلمان رزمنده به درجه جانبازی رسیده، ۲۶۴ تن به اسارت در آمده و ۲۷۹ نفر مفقودالاثرا شدند (میزبانی و صدری، ۱۳۸۲: ۶۹-۶۸). این حضور مؤثر ضمن اینکه در پوشش جبهه‌های جنگ به لحاظ نیروی انسانی بسیار تأثیرگذار بود، اثرات دیگری نیز داشت. ایجاد انگیزه در دانش‌آموزان و ارائه الگویی عملی از آموزه‌های مذهبی و اجتماعی به محیط و مردم پیرامون خود از جمله مهم‌ترین این تأثیرات بود. ضمن آنکه این تأثیرگذاری تا خطوط مقدم جبهه‌ها نیز تداوم و گسترش می‌یافت و بدین ترتیب جبهه‌های جنگ، مناطقی برای ادامه تحصیل و تدریس برای اقشار مختلف، تبدیل شده بود (عزیزی، ۱۳۹۰).

- مقابله با جنگ نرم

تاکتیک جنگ نرم در طی ۸ سال دفاع تحمیلی به کرات از سوی دشمن بعضی به کاربرده شد و از جمله سنگرهایی که آماج و هدف این تهاجمات بودند، مدارس و دانشگاه‌ها بود. از این رو،

معلمین به‌عنوان پیش‌قراولان آگاهی و بصیرت در جامعه، کلاس‌های درس، حیاط مدارس، پایگاه‌های مساجد، کوچه و خیابان را به صحنه‌ای برای تلاش مجدانه و نرم‌افزاری برای توجیه و روشن‌گری افکار عمومی به‌خصوص افکار دانش‌آموزان نسبت به ابعاد، زمینه‌ها و ریشه‌های جنگ و مشروعیت و حقانیت دفاع مقدس ملت ایران تبدیل کردند. بدین‌وسیله سنگری به وسعت همه ایران برای دفاع نرم‌افزاری از مقاومت در برابر دشمن متجاوز گشوده شد. مرجع بودن معلمین در نزد افکار عمومی تأثیرگذاری سخن و بیان این قشر را افزایش داده، از میزان کارایی توطئه دشمن به میزان قابل‌توجهی کاسته شد (عزیزی، ۱۳۹۰).

- انگیزه‌هایی و شورانگیزی در دانش‌آموزان

جبهه‌های جنگ در طول ۸ سال دفاع مقدس، شاهد حضور دانش‌آموزان پرشور و نشاطی بود که با نیتی مقدس، از سنگر مدرسه در جبهه‌ها حضور پیدا کردند. بخش قابل‌توجهی از این حضور، مرهون زحمات و انگیزه‌زایی معلمین بود. این شورانگیزی در جوانان به حضور مؤثر آنان در جبهه‌ها می‌انجامید (عزیزی، ۱۳۹۰).

- هدایت مجتمع‌های رزمندگان داخل و خارج از جنگ

حضور دانش‌آموزان در جنگ باعث می‌شد که آن‌ها از محل تحصیل دور بیفتند و ادامه تحصیل آن‌ها عقب بیفتد. یکی از رسالت‌های مسئولین آموزش و پرورش آن بود که چاره‌ای برای رفع این مشکل بیندیشند که با توجه به اهمیت علم‌آموزی، تصمیم بر آن شد که در داخل و خارج از محیط جنگ، مدارس با عنوان مجتمع رزمندگان تأسیس شود. مجتمع‌های داخل جنگ برای افرادی بود که درگیر جنگ بودند و بخشی از زمان خود را با حضور یک معلم در همان نقطه‌ی جنگی، آموزش خود را ادامه می‌دادند؛ اما مجتمع‌های رزمندگان خارج از جنگ، برای افرادی بود که اگر بعد از مدتی به منطقه خود برمی‌گشتند بتوانند، تحصیلات خود را فشرده‌تر و برنامه‌های خاصی ادامه دهند تا به شرایط عادی تحصیلی برگردند. لذا در این میان هم دانش‌آموزان و هم فرهنگیان نقشی به‌عنوان محصل و مدرس بر عهده داشتند. معلمان در این جریان هم با حضور میدانی خود در جنگ و هم حضور آموزشی در مجتمع‌های رزمندگان، نقش‌های مهم و برجسته‌ای را ایفا می‌نمودند.

روش پژوهش

بنا به ماهیت موضوع مورد مطالعه، رویکرد پژوهش حاضر کیفی از نوع پدیدارشناسی است. مشارکت کنندگان پژوهش را رزمندگان فرهنگی و دانش آموز که در دوران هشت سال دفاع مقدس حضور داشتند و آن را تجربه کرده اند، تشکیل می دهد. نمونه پژوهش به حجم ۱۰ نفر، با استفاده از نمونه گیری هدفمند از نوع معیار انتخاب شد. به طوری که از میان مشارکت کنندگان، آنهایی که قادر و مایل به صحبت کردن در مورد تجاربشان در مورد دفاع مقدس بودند، انتخاب شدند. حجم نمونه تا اشباع نظری داده ها ادامه داشت. در نمونه گیری معیار همه موردهایی که معیار خاصی را دارا هستند؛ برای تضمین کیفیت مناسب هستند (کرسول^۱، ۱۳۹۶) استفاده می شوند. ابزار پژوهش، مصاحبه نیمه ساختاریافته بود. جمع آوری داده ها از طریق مصاحبه های بین فردی نیمه ساختاریافته انجام گرفت. در انجام مصاحبه ها اختیاری بودن ورود و خروج شرکت کنندگان در جریان مصاحبه به عنوان یک شرط الزامی برای شروع مصاحبه بود. داده های مورد نیاز با استفاده از مصاحبه های عمیق نیمه ساختاریافته جمع آوری شد. قبل از مصاحبه سؤالات پژوهش در اختیار شرکت کنندگان قرار داده شده بود و ضمن اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات، مجوز ورود در جریان مصاحبه اخذ گردید. طول مدت مصاحبه بین ۲۰-۳۵ دقیقه بر اساس تمایل شرکت کنندگان متغیر بود و هر جلسه برای هر مشارکت کننده ابتدا با سؤالات کلی آغاز و به تدریج بر اساس تحلیل داده ها با سؤالات اکتشافی ادامه یافت. بعد از پایان یافتن مصاحبه ها تحلیل داده ها صورت گرفت. برای تجزیه و تحلیل داده ها از راهبرد هفت مرحله ای کلایزی^۲ (۲۰۰۲) استفاده شد. در تجزیه و تحلیل داده ها از نرم افزار مکس کیودا ۱۱ استفاده شد. به منظور اطمینان بخشی به داده ها از فنونی همچون تائید صلاحیت پژوهشگر برای گرفتن مصاحبه ها (برای این منظور پژوهشگر مصاحبه ای با استادش انجام داد و پس از دریافت نظر مصاحبه شونده، در شیوه مصاحبه نکات لازم را رعایت کرد) از روش کنترل اعضا^۳ استفاده شد. ثبت و ضبط مصاحبه ها به صورت صوتی و مکتوب صورت گرفت تا با استفاده از نوار و کیفیت ضبط، پایایی پژوهش تقویت شود. همچنین در فرآیند تجزیه و تحلیل داده ها از بازبینی اعضا و توافق بین آنها استفاده شد.

۱- Creswell, John W

۲- Colaizzi

3- Member checking

یافته‌های پژوهش و تحلیل

با بررسی و تحلیل مصاحبه‌های شرکت‌کنندگان و تجزیه و تحلیل کدها در پژوهش، ادراک رزمندگان فرهنگی از هشت سال دفاع مقدس در قالب ۶ مقوله: علت حضور، پیامدهای جنگ، نقش امام خمینی (ره)، نقش فرهنگیان و دانش‌آموزان، نقش مجتمع رزمندگان و نقش بانوان طبقه‌بندی گردید که هر کدام از این مقوله‌ها دارای مؤلفه‌هایی هستند.

شکل ۱: مضامین اصلی به دست آمده از تجارب زیسته رزمندگان فرهنگی از دفاع مقدس

- بررسی مضامین اصلی به همراه مضامین فرعی

شکل ۲: مضامین اصلی به همراه مضامین فرعی

- علت حضور در دفاع مقدس

ادراک رزمندگان فرهنگی از علت حضور در هشت سال دفاع مقدس نشان داد که رزمندگان معتقد هستند که حضورشان ریشه در علت‌هایی همچون حمایت از شهدا، پیروی از

رهبری، دفاع از کشور، حمایت از ارزش‌ها و اعتقادات، دفاع از مظلومین و مقابله با دشمن دارد. در مورد این مضامین مصاحبه‌شونده شماره ۵ در مورد علت حضورش این‌طور بیان می‌دارد که: «هدف از حضور من در جبهه، حفاظت از دستاوردهای شهیدان انقلاب اسلامی بود». مصاحبه‌شونده شماره ۳ در مورد این موضوع این‌طور بیان داشت که: «حضور بر اساس وظیفه‌ای که بر هر فرد واجب است و بیاناتی که خود حضرت امام می‌دادند در زمان آغاز جنگ که فرمودند که وظیفه همه جوانان ماست که با حضور خودشان در جبهه‌های جنگ جلوی دشمن رو بگیرند و این بیانات برای ما انگیزه بود». مصاحبه‌شونده شماره ۴ این‌طور بیان داشت که: «اون زمان احساس می‌شد با توجه به تجاوزی که به کشور انجام شده و با توجه به اینکه تازه انقلاب اسلامی ما تازه به پیروزی رسیده بود و کل قدرت‌های جهانی دست‌به‌یکی کرده بودند که این انقلاب نوپا رو به زانو در بیاوردند، احساس تکلیف می‌شد که همه عزیزان هر آنچه در توانشان بود بزارند و خدمت کنند». مصاحبه‌شونده شماره ۲ در مورد این موضوع این‌طور بیان می‌دارد که: «کلاً انقلاب بر اساس آرمان مبتنی بر آیات قرآن ایجاد شده بود و اینکه بتوانند حقوق مستضعفین رو استیفا بکنند و بتوانند عدالت و آن چیزی که برای زندگی انسان لازم هست. آن‌ها را بتوانند در جامعه پیاده بکنند؛ و به ویژه در بحث فاصله طبقاتی و شکاف‌هایی که وجود داشت، این مردم را آزار میده». مصاحبه‌شونده شماره ۴ این‌طور بیان داشت که: «هدف اصلی هم این بود که اون حس وطن‌دوستی و اعتقاداتی که به نظام و مقدسات بود باعث شد که همراه بقیه دوستان در جبهه حضور پیدا کنیم».

یکی از مضامین استخراج‌شده از تجارب زیسته رزمندگان، علت حضور می‌باشد که دارای مضامین حمایت از شهدا، پیروی از رهبری، دفاع از کشور، حمایت از ارزش‌ها و اعتقادات، دفاع از مظلومین و مقابله با دشمن است. یافته‌های پژوهش عبدالملکی و مجدانی (۱۴۰۰) و رستمی نسب (۱۳۹۰) تأیید‌کننده یافته‌های این پژوهش است. در تبیین این مضمون این‌طور می‌توان بیان داشت که از نگاه رزمندگان علت‌های مختلفی باعث حضور آن‌ها در دوران هشت سال دفاع مقدس شده است. آن‌ها بر این اعتقاد هستند که داشتن دوستان شهید و حمایت از آن‌ها، پیروی از رهبری، دفاع از کشور و... انگیزه‌هایی برای ورود آن‌ها به جبهه و دفاع از کشورشان در کنار سایر رزمندگان آن‌ها در دوران جنگ تحمیلی شده است.

– پیامدهای جنگ

ادراک رزمندگان فرهنگی از پیامدهای دفاع مقدس نشان داد که رزمندگان معتقد هستند که جنگ تحمیلی دارای پیامدهایی همچون تأثیرات فرهنگی و انسجام اجتماعی، افزایش قدرت نظامی، مسائل بهداشتی و درمانی، توجه به توان درونی، کشف نخبگان و مدیران، از دست دادن نخبگان و مردم و عقب ماندگی در اقتصاد و سازندگی دارد که هر کدام از این مؤلفه‌های دارای زیر مؤلفه‌هایی هستند که در ادامه مورد بحث قرار خواهند گرفت.

مصاحبه‌شونده شماره ۱ بیان داشت که «یکی از پیامدهای مثبت جنگ تحمیلی این بود که دشمن متوجه شد که از نظر نظامی با جوانان ما و مردم ایران نمی‌تواند روبه‌رو بشود و مطلب دوم این که ما به کشورهای مستضعف منطقه و جهان نشان دادیم که آگه روی پای خودمان بایستیم و مقاومت بکنیم، می‌توانیم در برابر تمامی قدرت‌ها و به ویژه استکبار جهانی آمریکا صهیونیسم و تمام قدرت‌های جهان بایستیم». مصاحبه‌شونده شماره ۲ این‌طور بیان می‌دارد که «یکی پی بردن به توان افراد هست و توان اجتماع هست. یکی از پیامدهای مثبت جنگ می‌تونه همین باشه که ما بالاخره یک توانمندی‌هایی رو داریم و اون توانمندی‌های بالقوه ما به فعل تبدیل شد». همچنین مصاحبه‌شونده شماره ۳ در راستای افزایش توان مدیریتی نیروهای انسانی این‌طور بیان داشت که: «پیامدهای خیلی زیادی جنگ داشت؛ پیامدهای مثبت و پیامدهای منفی. پیامدهای مثبتش یکی تقویت روحیه خودباوری، اعتماد به نفس و یکی رشد باورهای دینی بود که ما داشتیم بحث مدیریت در دفاع مقدس بود. مدیریت بود یعنی آثار مثبت آن این بود یعنی واقعاً ما به این به اصطلاح اعتقاد داریم که ما می‌تونیم. یعنی با توجه به اون شعار ما می‌تونیم ما واقعاً می‌دانستیم می‌تونیم حالا درست است در اون زمان اول جنگ سال ۵۹ ما هنوز واقعاً از نظر تسلیحات نظامی شاید، حالا ممکنه از نظر نیروی و قوا همون بحث بسیج مردمی بود که توانست جنگ رو به آخر برساند نتیجه خوبی بگیریم اما واقعاً ما از نظر تسلیحات نظامی چیزی نداشتیم و یکی از آثار مثبت این بود که ما حضور پیدا کردیم در جنگ و اینکه ما می‌تونیم و آگه خواسته باشیم واقعاً اون تقویت روحیه خودباوری در ما است؛ بعد بحث شکوفایی استعدادها هست، کما اینکه ما در زمان جنگ همین جوانان ما دانشجویان و دانش آموزان ما همین فرهنگیان ما با وجود سنین کمی که داشتند خیلی از کارهای بزرگی رو در زمان جنگ انجام دادند». مصاحبه‌شونده شماره ۶ بیان

می‌دارد که «خودکفایی، خوداتکایی و افزایش عزت‌نفس یکی از ثمرات حضور در جنگ است. افراد با حضور در میدان جنگ پی بردند که می‌توانند در تمامی مسائل روی پای خود بایستند و در مقابل از دشمنی ایستادگی کنند و هرروز که از جنگ می‌گذشت اعتمادبه‌نفس و عزت‌نفس رزمندگان افزایش پیدا می‌کرد».

مصاحبه‌شونده شماره ۵ بیان می‌دارد که: «نگاه کنین مهم‌ترین کار این بود که تعداد زیادی از جوان‌ها که می‌توانستند توی خیلی از مسائل اقتصادی مسائل فرهنگی و اجتماعی سهیم باشن بیشتر درگیر شدن. در امورات جنگی اگر جنگ نمی‌بود، شاید امروزه ما خیلی از کشورهای منطقه مثل چین مثل تایلند مثل ژاپن تو بحث مسائل اقتصادی جلوتر بودیم». مصاحبه‌شونده شماره ۲ در راستای از دست دادن سرمایه انسانی و آثار روانی جنگ این‌طور بیان می‌دارد که: «آثار روانی جنگ بر روی افراد را ما نمی‌توانیم نادیده بگیریم. آسیب‌های اجتماعی جای خود را داشت. مهاجرت‌هایی که صورت می‌گرفت. بخش جنوب و غرب کشور ما به استان‌ها و شهرهای دیگر مهاجرت می‌کردند و هر مهاجرتی یکسری مشکلات مربوط به خود را دارد. مهم‌تر از همه اینکه گرچه بچه‌های ما شهید شدند اگر ما کلیت آرمان‌گرایی و ارزش‌ها را کنار بگذاریم، هر انسانی که به شهادت می‌رسد یک سرمایه برای این مملکت است و ما سرمایه‌های انسانی خود را از دست دادیم. ما سرمایه‌هایی را از دست دادیم که اگر اکنون وجود داشتند سرنوشت کشور ما جور دیگر رقم می‌خورد. سرمایه انسانی را از دست دادن آسیب بزرگی هست، هرچند اعتقاد ما بر این است که آن‌ها در راه خدا شهید می‌شوند. ولی وقتی که ما از نگاه یک مدیر نگاه می‌کنیم می‌گوییم که سرمایه انسانی را از دست دادیم. ما معلمان و پزشکان و مهندسان بسیاری را از دست دادیم و جامعه چقدر باید هزینه بکند که یک معلم، پزشک، مهندس و ... را تربیت کند. حتی اگر شخصی پنج کلاس هم سواد داشته و شهید شده یک سرمایه بوده است. او نیز برای جامعه سرمایه بالقوه‌ای بوده است که بعداً می‌توانسته به فعل تبدیل شود».

یکی دیگر از محورهای تجارب رزمندگان پیامدهای جنگ است. رزمندگان فرهنگی بر این باور هستند که جنگ تحمیلی تأثیرات فرهنگی و انسجام اجتماعی، افزایش قدرت نظامی، مسائل بهداشتی و درمانی، توجه به توان درونی، کشف نخبگان و مدیران، از دست دادن نخبگان و مردم و عقب‌ماندگی در اقتصاد و سازندگی داشته است. یافته‌های پژوهش عبدالملکی و مجدانی

(۱۴۰۰)، رستمی نسب (۱۳۹۰)، اولاد، الهی منش و پریزاد (۱۴۰۰)، فاضلی کبریا و نهادی (۱۳۹۶)، ثمری صفا، کاظمیان، پوردل و سلطانی (۱۴۰۰)، الیامی نیا (۱۴۰۰)، رضانی و حافظی صفت (۱۳۹۹) و جمالی (۱۳۹۴) تأییدکننده یافته‌های پژوهش است. در تبیین این یافته این‌طور می‌توان بیان داشت که رزمندگان فرهنگی بر این اعتقاد هستند که دوران جنگ و بعدازآن، پیامدهایی برای انسان‌ها و جامعه ایجاد کرده است. در تبیین این یافته این‌طور می‌توان بیان داشت که رزمندگان حاضر در هشت سال دفاع مقدس به این تجربه رسیده بودند که حضور رزمندگان در جنگ و افرادی که در پشت‌صحنه نقش پشتیبانی را داشتند، باعث ایجاد همدلی و همبستگی بین رزمندگان و مردم جامعه شده است و از سوی دیگر آن‌ها بر این اعتقاد هستند که جنگ باعث شد که برخی از افراد که شاید نخبگان جامعه بودند، به شهادت نائل شوند.

– نقش فرهنگیان و دانش‌آموزان

ادراک و تجربه‌های رزمندگان فرهنگی از نقش فرهنگیان و دانش‌آموزان در دفاع مقدس نشان داد که رزمندگان معتقد هستند که فرهنگیان و دانش‌آموزان ضمن حضور مستمر خود در میدان اصلی جنگ، نقش‌های مختلف و مهمی از قبیل کارهای فرهنگی و تبلیغی، امورات آموزشی، جمع‌آوری کمک‌های مردمی، امداد و نجات و کمک‌های مالی و نقدی را چه در میدان اصلی جنگ و چه در پشت‌جبهه داشته‌اند.

مصاحبه‌شونده شماره ۱۰ در مورد انجام کارهای فرهنگی در جنگ این‌طور گفت که: «بعضی از رزمندگان و بعضی از فرهنگیان هم کار فرهنگی انجام می‌دادند، هم کار تبلیغی و فرهنگی. به‌رحال به طرق مختلف مثل تمام امت حزب‌الله نقش فرهنگیان و دانشجو معلمان در آنجا پررنگ بود». مصاحبه‌شونده شماره ۲ در امر کارهای فرهنگی و تبلیغی و تشویق دانش‌آموزان این‌طور بیان می‌دارد که: «در کل حضور معلمان دو تأثیر عمده داشت. یکی به‌عنوان الگو بودند که باعث تقویت و تشویق دانش‌آموزان می‌شد و دیگر اینکه علاوه بر الگو بودن، افراد رو برای حضور در جبهه‌ها تشویق می‌کردند. آنها در آماده‌سازی دانش‌آموزان برای رفتن به جنگ نقش عمده‌ای داشتند؛ به‌عنوان مثال هنرستان ابوذر مدرسه را تعطیل کرده بودند و همگی عازم جبهه شده بودند و دبیرستان شریعتی از جمله دبیرستان‌هایی بود که بیشترین آمار اعزامی رو داشت».

مصاحبه‌شونده شماره ۱ در مورد تعلیم و تربیت در جبهه بیان داشت که: «در جبهه‌های جنگ مجتمع‌های رزمندگان بود که در آنجا معلمینی بودند که حضور پیدا می‌کردند و در سنگرها هم درس می‌دادند. رزمندگان از جاهای مختلف می‌آمدند و درس می‌خواندند و در جبهه حتی امتحان هم گرفته می‌شد». مصاحبه‌شونده شماره ۷ در مورد نقش زنان فرهنگی به زیبایی تمام این‌طور بیان می‌دارد که: «بنده زنان فرهنگی را در مناطق جنگی ندیده‌ام. ولی آن چیزی که می‌دیدیم بعضاً در پایگاه‌های پشت جبهه بیشتر در بخش بهداری، امداد و نجات و در کل در بخش پشتیبانی فعالیت داشتند. زنان عمدتاً در تهیه مایحتاج در پایگاه‌ها کمک می‌کردند. در جمع‌آوری و بسته‌بندی کمک‌ها نقش فراوانی داشتند. در کل نقشی که یک معلم زن به‌عنوان یک مادر و یک همسر می‌تواند در حمایت از فرزندان و همسر خود داشته باشد را نمی‌شود نادیده گرفت». مصاحبه‌شونده شماره ۲ در مورد کمک‌های فرهنگیان و دانش‌آموزان این‌طور بیان می‌دارد که: «یکی بحث حضور خود فرهنگیان و تشویق دانش‌آموزان به حضور در جبهه‌ها بود و بخش دیگر کمک‌های نقدی بود که اهدا می‌کردند. علاوه بر اینکه به‌صورت انفرادی کمک می‌کردند، در مدارس هم تحت عنوان گروه‌های خودجوش کمک صورت می‌گرفت. این کمک‌ها همچنین تهیه مایحتاج ضروری از قبیل مواد غذایی، پوشاک، کمک‌های درمانی، بهداشتی و ... غیره را نیز شامل می‌شد».

نقش فرهنگیان و دانش‌آموزان یکی از مضامین اصلی پژوهش می‌باشد که این مضمون دارای مضامین فرعی همچون انجام کارهای فرهنگی و تبلیغی، امورات آموزشی، جمع‌آوری کمک‌های نقدی و غیرنقدی و امداد و نجات است. یافته‌های پژوهش حاج احدی، نویدی، ابوالقاسمی و محبی (۱۳۸۱) و صفایی هوادرق و حیدرپور شهرضایی (۱۳۹۸) تأییدکننده یافته‌های این پژوهش است. در تبیین این یافته این‌طور می‌توان بیان داشت که فرهنگیان و دانش‌آموزان همانند سایر اقشار جامعه در خط مقدم جبهه حضور داشتند و علاوه بر حضور در میدان اصلی جنگ، نقش‌های متعددی همچون انجام کارهای فرهنگی و تبلیغی، انجام امورات آموزشی برای دانش‌آموزان و سایر رزمندگان و امداد و نجات را بر عهده داشتند که هرکدام از این نقش‌ها می‌تواند در روند جنگ تأثیرگذار بوده و تمام امورات را تحت شعاع قرار داده و اثرات خوبی را داشته باشد.

- نقش بانوان فرهنگی

ادراک و تجربه‌های رزمندگان فرهنگی از نقش زنان فرهنگی در دفاع مقدس نشان داد که رزمندگان معتقد هستند که بانوان فرهنگی دارای نقش‌ها امداد و نجات، جمع‌آوری کمک‌ها و نقش‌های مادرانه و همسرانه را ایفا می‌کردند.

مصاحبه‌شونده شماره ۶ در مورد این موضوع این‌طور بیان داشت که: «خیلی عالی بود؛ قسمت اعظم موفقیت مردان ما در دفاع مقدس به دلیل حمایت زنان بود. اگر مردان در خانواده حمایت روحی نمی‌شدند، نمی‌توانستند در جبهه حضور پیدا کنند. اگر مادری فرزند خود را با رضایت اعزام نمی‌کرد و همسری با حضور شوهرش در جبهه موافقت نمی‌کرد، آن‌ها نمی‌توانستند در جبهه حضور یابند. ارتباط تنگاتنگی میان موفقیت در جنگ و حمایت خانواده وجود داشت». مصاحبه‌شونده شماره ۶ در مورد این موضوع این‌طور بیان داشت که: «بسیاری از کمک‌های مردمی شامل کمک‌های مالی و اقتصادی و ... را زنان انجام می‌دادند. در واقع پشتیبانی بیشتر بر عهده زنان بود. ما این کمک‌ها را مدیون زنان جامعه بودیم». مصاحبه‌شونده شماره ۹ در مورد امداد و نجات به مجروحین علاوه بر دانشجویان پسر که در یک برهه از زمان کمک می‌کردند، دانشجویان دختر هم در بیمارستان‌ها مشغول پرستاری می‌شدند؛ چون پرستار کم بود و مجروحین جنگ رو می‌آوردند به بیمارستان‌ها. کمک‌های امدادی می‌رسانند به رزمندگان و مجروحینی که در بیمارستان‌ها وجود داشت».

بانوان فرهنگی همانند سایر رزمندگان در هشت سال دوران دفاع مقدس در راستای خدمت‌رسانی به رزمندگان نقش‌های مختلفی ایفا کردند. یکی از مضامین این پژوهش نقش بانوان است که دارای مضمون‌های فرعی جمع‌آوری کمک‌ها، امداد و نجات و نقش مادرانه و همسرانه است. یافته‌های این پژوهش تأییدکننده یافته‌های پژوهش حاج احدی، نویدی، ابوالقاسمی و محبی (۱۳۸۱) و صفایی هودرق و حیدرپور شهرضایی (۱۳۹۸) است. در تبیین این مضمون این‌طور می‌توان بیان داشت که با آغاز جنگ تحمیلی، زنان از جمله کسانی بودند که در جنگ دوشادوش مردان، در صحنه‌های نبرد، به حماسه‌آفرینی پرداختند (شریف پور و لشکری، ۱۳۸۹) و در کنار سایر رزمندگان نقشی به عنوان امداد و نجات داشتند و از ظرفیت بانوان در راستای ارائه خدمات

درمانی و بهداشتی استفاده می‌شد و از سوی دیگر در پشت جبهه به دنبال سازمان‌دهی کمک‌های مردمی در مساجد و سایر مکان‌ها بودند تا بتوانند این کمک‌ها را به خط مقدم جبهه بفرستند تا سایر رزمندگان از آن‌ها استفاده کنند. همسران و مادران رزمندگان با ایفا نقش خود و بودن در کنار رزمندگان، همیشه حمایت‌کننده آن‌ها بوده‌اند.

- نقش امام خمینی (ره)

ادراک و تجارب زیسته رزمندگان فرهنگی از نقش امام خمینی (ره) در دفاع مقدس نشان داد که رزمندگان معتقد هستند که امام خمینی (ره) دارای نقش‌هایی همچون مدیریت و راهبری، رصد و تصمیم‌گیری در جنگ، هدایت افکار، داشتن روحیه معنوی و انتقال به رزمندگان، نماد وحدت و انسجام مردم و حمایت از خانواده رزمندگان ایفا می‌کردند.

مصاحبه‌شونده شماره ۱ در مورد نقش امام خمینی (ره) این‌طور بیان می‌داشت که: «امام امت به عنوان پیر می‌کده و پدر بزرگ امت اسلامی و مردم ایران، نقش بسیار بزرگی در عملیات‌های مختلف در کل طول دفاع مقدس نقش‌آفرینی کردند؛ چه از ابتدای جنگ چه قبل از جنگ چه در پایان جنگ، مدیریت اصلی جبهه‌ها به عهده امام بود. با روحیه معنوی که داشتند و با تسلطی که بر رزمندگان داشتند. خبرهای جنگ و جبهه‌ها و فرماندهان جنگ و بعضی از مسئولین به اطلاع امام رسانده می‌شد و ایشان دستور می‌دادند به عنوان فرمانده کل قوا که چه تصمیمی در جبهه‌ها در مورد عملیات‌های مختلف انجام بگیرد. همچنین با مدیریتی که داشتند با ارتباطی که به عنوان نائب برحق امام زمان با امام زمان داشتند و با روحیه معنوی که داشتند، هدایت کردند هشت سال دفاع مقدس. به عنوان نمونه هم محاصره شهر پاوه و عملیات سوسنگرد بود که ایشان دستور دادند که بعد از اینکه در پاوه بچه‌های سپاه و بسیج محاصره شدند دستور دادند به ارتش جمهوری اسلامی که ظرف یک هفته شما باید محاصره پاوه رو به پایان برسانند و این‌ها به کمک بچه سپاه و بسیج درآمدند و این امر صورت گرفت اگر غیر این امر می‌بود و فرماندهی امام امت شاید این امر صورت نمی‌گرفت». مصاحبه‌شونده شماره ۲ این‌طور بیان می‌دارد که: «موقعیت کشور طوری بود که همه گروه‌ها گوش به فرمان ایشان بودند؛ و شرایط مملکت را حس می‌کردند و درک می‌کردند. واقعاً وقتی که ایشان یک فرمانی می‌داد مردم با جان و دل به فرمان ایشان عمل می‌کردند»

یعنی نمی‌شود نقششان را در هدایت مردم انکار کرد. آن چیزی هم که در کتب می‌بینیم حاکی از آن است که خیلی از راهبری عملیات‌ها را با ایشان هماهنگ می‌کردند و فرماندهان از ایشان دستور می‌گرفتند. نقش امام خمینی در جنگ نقش بی‌بدیلی بوده است. اطاعت‌پذیری و گوش‌به‌فرمان بودن فرماندهان نظامی از حضرت امام را کسی نمی‌تواند منکر شود».

یکی دیگر از مضامین پژوهش، نقش امام خمینی (ره) در هشت سال دوران دفاع مقدس بود. ایشان با مدیریت عالمانه و هوشمندانه خود به عنوان رهبر جامعه، ضمن حمایت از رزمندگان، خط‌مشی‌ها و سیاست‌های دفاعی کشور را رصد و هدایت می‌کردند و در ابعاد مختلف همان‌طور که بیان شده است تأثیرگذار و نقش حیاتی را ایفا می‌کردند. یافته‌های پژوهش قیصریان فرد و صالحی منش (۱۴۰۰)، رستمی نسب (۱۳۹۰)، زرقانی (۱۴۰۰)، عبدالملکی و مجدانی (۱۴۰۰)، فروتنی (۱۳۹۵) و دشتکوهی، محسن (۱۳۹۵) به تبیین نقش امام خمینی (ره) در دوران هشت سال دفاع مقدس پرداخته‌اند و تأیید کننده این مضمون است. در تبیین این موضوع این‌طور می‌توان بیان داشت که نقش امام خمینی (ره) یک نقش بی‌بدیل در جامعه و بین مردم بوده است. ایشان همیشه با رهنمودهای خود مردم را در مسیر زندگی و سعادت‌مندی هدایت می‌کردند و در دوران هشت سال دفاع مقدس، رهنمودهای ایشان یکی از عامل‌های موفقیت رزمندگان بود.

رسالت مجتمع رزمندگان

ادراک رزمندگان فرهنگی از رسالت مجتمع رزمندگان نشان داد که رزمندگان معتقد هستند که مجتمع رزمندگان رسالت‌هایی همچون تداوم آموزش، برگزاری امتحانات، مدیریت اوقات فراغت، هدایت بی‌سوادان، جبران خلأهای آموزشی و برگزاری کنکور داشته است. مصاحبه‌شونده شماره ۱ در مورد نقش مجتمع رزمندگان این‌طور بیان داشت که: «در بحث مجتمع‌های رزمندگان اسلام، یکی از رسالت‌های رزمندگان قشر فرهنگی که به جبهه اعزام می‌کردند بحث آموزش دانش‌آموزان بود. حالا چه تفاوتی بین مجتمع‌های داخل شهر و مجتمع‌های توی جبهه بوده؟ مجتمع‌های داخل جبهه برای زمانی بود که دانش‌آموزانی که به جبهه می‌آمدند در اونجا در طول اون زمان که اونجا هستند و نزدیک امتحاناتشون که میشد، از آنها امتحان بگیرند. همچنین معلمینی رو می‌فرستادند به یگان‌هایی که بیشترین دانش‌آموز رو داشت،

ولی مجتمع‌هایی که در داخل شهر بود، بیشتر در اواخر جنگ شکل گرفت. اینها برای زمانی بود که اون رزمنده‌ای که به شهر خودش برمی‌گشت برای مرخصی یا استراحت و می‌خواست از کلاس‌های درس استفاده کند، بتواند. مجتمع‌ها بیشتر بعد از جنگ رونق پیدا کرد برای رزمندگان که در هشت سال دفاع مقدس در جبهه شرکت کردند چه ارتشی چه سپاهی چه بسیجی این‌ها رو تحت پوشش قرار می‌دادند. چون که ما خیلی از افراد رو داشتیم چه بسیجی چه سپاهی چه ارتشی که به خاطر شرکت در هشت سال دفاع مقدس از تحصیلاتشون عقب مانده بودند و این مجتمع‌ها کمک کردند به ادامه تحصیل اونها که فرآیند آموزشی اونها سریع‌تر صورت بگیرد». مصاحبه‌شونده شماره ۸ در مورد این موضوع این‌طور بیان می‌دارد که: «همین‌طور که گفتیم مجتمع رزمندگان هم داخل خود جبهه فعال بود هم پشت جبهه. اشاره کردم پشت جبهه مثلاً بیرجند مجتمع امیرالمؤمنین بود که وقتی از جبهه برمی‌گشتند، خلأ درسیشون رو جبران می‌کردند. در خود جبهه هم بود این مجتمع‌ها. مثلاً در مناطق جنگی در قالب چادری بود یا در قالب ساختمان متروکه‌ای بود، مخروبه‌ای بود، ساختمانی که عراقی‌ها زده بودند، آن‌جا به اتاق سالمتری رو پیدا می‌کردند و آن‌جا رو به عنوان کلاس درس انتخاب می‌کردند و اون ساعت دوتا همسنگر می‌آمدند. یکی معلم بود یکی دانش‌آموز و به تحصیل می‌پرداخت؛ و یا چادر بود که من خودم تو چادر درس می‌دادم».

در تبیین رسالت مجتمع رزمندگان در دوران هشت سال دفاع مقدس در داخل و خارج از جبهه این‌طور می‌توان بیان داشت که این مجتمع‌های در تلاش بودند تا با برنامه‌ریزی دقیق بتوانند خلأها و عقب‌ماندگی‌های آموزشی و تربیتی رزمندگان را با برگزاری کلاس‌های آموزشی جبران نمایند و از سوی دیگر با برگزاری امتحانات در نوبت‌های مختلف درگیری فکری رزمندگان دانش‌آموزان را در این حوزه کم نموده و موجبات پیشرفت آن‌ها را فراهم نمایند.

نتیجه‌گیری

همه اقشار جامعه در دوران دفاع مقدس بر خود وظیفه می‌دانستند در جنگ حضور پیدا کرده و با توجه به ظرفیت‌های شغلی و فردی ایفا نقش نمایند. رزمندگان فرهنگی در دوران هشت سال دفاع مقدس، نقش‌های بسیار مهمی داشتند. کسب تجارب متعدد رزمندگان و ثبت این تجارب می‌تواند برای نسل جوان و آینده بسیار حائز اهمیت باشد؛ لذا در این پژوهش سعی بر آن

شده است که تجارب زیسته رزمندگان فرهنگی در دوران هشت سال دفاع مقدس به تصویر کشیده شود تا ضمن توجه به این تجارب، زمینه استفاده از این تجارب در جامعه کنونی فراهم و باعث رشد و تعالی نسل آینده شود. همان‌طور که مطرح شد و یافته‌های استخراج شده از تجارب زیسته آن‌ها نشان می‌دهد، فرهنگیان در ابعاد گسترده‌ای در داخل و خارج از جنگ نقش آفرینی کرده‌اند. برخی از نقش‌های متناسب با شغل آن‌ها بوده است و برخی از خدمات ارائه شده جنبه فردی دارد. به‌طور کلی از تجارب زیسته رزمندگان فرهنگی می‌توان به موضوعاتی همچون علت حضور، پیامدهای جنگ، نقش امام خمینی (ره)، نقش فرهنگیان و دانش‌آموزان، نقش مجتمع رزمندگان و نقش بانوان پی برد. رزمندگان فرهنگی متناسب به شغل و تخصص خود در راستای آموزش و تربیت رزمندگان دانش‌آموز و فرهنگی به برگزاری کلاس‌های آموزشی و امتحانات پرداخته‌اند تا بتوانند عقب‌ماندگی‌ها و تداوم مسائل آموزشی را در داخل و خارج از جنگ را جبران کرده تا زمینه آرامش رزمندگان در این حوزه فراهم نمایند. همچنین بانوان فرهنگی با نقش آفرینی در حوزه خانواده و پشتیبانی و مسائل بهداشتی و درمانی، همواره در کنار رزمندگان بوده‌اند. آن‌ها با ایفای نقش خود به عنوان یک همسر و مادر، باعث دلگرمی رزمندگان بوده‌اند. علاوه بر این نقش‌ها به عنوان یک بازوی اساسی در جنگ عمل می‌کردند؛ به‌طوری‌که در راستای پشتیبانی و مدیریت کمک‌های نقدی و غیر نقدی و همچنین مسائل بهداشتی و درمانی قدم‌های بزرگی را در میدان اصلی جنگ برداشته‌اند.

از سوی دیگر رزمندگان فرهنگی بر این باور بودند که امام خمینی (ره) به عنوان یک رهبر مقتدر، با بصیرت خود و بصیرت افزایی بین رزمندگان و مردم در راستای هدایت جنگ و تصمیم‌گیری در میدان جنگ نقش، نقش اساسی را ایفا کردند و همیشه با صحبت‌ها و کردارهای خود باعث دلگرمی و افزایش روحیه معنوی رزمندگان می‌شدند. از نگاه رزمندگان امام خمینی (ره) علاوه بر هدایت جنگ، با روحیه دادن به خانواده رزمندگان موجب آرامش آن‌ها می‌شدند و این امر باعث افزایش توان رزمندگان در میدان جنگی شده است.

منابع

- ۱- ابراهیمی و همکاران (۱۳۹۸). کتاب درسی آمادگی دفاعی پایه نهم متوسطه. تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی درسی (سمت)-شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- ۲- التیامی نیا، رضا (۱۴۰۰). تحلیل گفتمانی و جامعه‌شناختی دفاع مقدس و تأثیر آن در تقویت همبستگی، وحدت و قدرت ملی. پژوهش‌های انقلاب اسلامی، ۱۰(۳۶)، ۹-۳۵.
- ۳- ارجینی، حسین و عبداللهی، زهرا (۱۳۹۴). راهبردهای امام خمینی در مدیریت دفاع مقدس. فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، ۱۲(۴۲)، ۱۳۹-۱۵۸.
- ۴- استادحسنلو، حسین؛ چوپانی، حیدر و حشمتی، رسول (۱۳۹۰). بررسی تأثیر جنگ تحمیلی بر ایجاد و تداوم نهادهای اجتماعی. فصلنامه مطالعات جنگ عراق و ایران، ۱(۱)، ۱۶۱-۱۳۶.
- ۵- اولاد، هادی، الهی منش، محمدحسن و پریراد، رضا (۱۴۰۰). دفاع مقدس؛ کنش-واکنش‌های جمعی و ارتقای پایدار همبستگی اجتماعی. نشریه علمی مطالعات انقلاب اسلامی، ۱۸(۶۴)، ۴۷-۶۶.
- ۶- بیات، حسن (۱۴۰۰). عملیات کربلای ۴ پیچیده‌ترین عملیات دفاع مقدس و علل شکست آن. دو فصلنامه مطالعات دفاع مقدس و نبردهای معاصر، ۳(۵)، ۱۹۱-۲۱۲.
- ۷- بیات، عبدالحمید (۱۴۰۰). جانشین پروری در دفاع مقدس: الگوی رفتاری فرمانده وقت سپاه. دو فصلنامه مطالعات دفاع مقدس و نبردهای معاصر، ۳(۴)، ۲۳۱-۲۵۶.
- ۸- تهامی، سید مجتبی (۱۳۸۰). سیاست آمریکا در قبال ایران طی دوره جنگ تحمیلی. تهران: وزارت امور خارجه.
- ۹- ثمری صفا، جعفر، کاظمیان، سمیه، پوردل، مژگان و سلطانی، مرضیه (۱۴۰۰). نقش دفاع مقدس بر خودکارآمدی جانبازان جنگ تحمیلی شهر اهواز. فصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس، ۷(۳)، ۱۶۷-۱۷۹.
- ۱۰- جمالی، علی (۱۳۹۴). تأثیر دست آوردهای فرهنگی دفاع مقدس بر حفظ و استمرار انقلاب اسلامی. دو فصلنامه علمی-پژوهشی پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی دانشکده علوم انسانی و قدرت نرم دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (ع)، ۵(۱۱)، ۶۳-۱۰۰.
- ۱۱- حاجتی، حامد (۱۴۰۰). علل و انگیزه‌های راهبردی رخداد جنگ تحمیلی. دو فصلنامه مطالعات دفاع مقدس و نبردهای معاصر، ۳(۴)، ۳۵۱-۳۷۸.

- ۱۲- حاج احدی، توکل، نویدی، علی اصغر، ابوالقاسمی، حسن و محبی، حسنعلی (۱۳۸۱).
مروری بر تجربیات بهداری سپاه در دوران دفاع مقدس: عملیات والفجر ۱۰. طب
نظامی، ۴(۲)، ۷۵-۸۰.
- ۱۳- خان احمدی، اسماعیل (۱۳۹۹). تحلیل مضمون برکات دفاع مقدس در اندیشه امام
خمینی (ره). فصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس، ۵(۱)، ۱۱۵-۱۳۶.
- ۱۴- دشتکوهی، محسن (۱۳۹۵). اندیشه و نگرش امام خمینی (رحمت الله علیه) به جنگ و
دفاع؛ با تأکید بر جنگ تحمیلی عراق علیه ایران (دفاع مقدس). فصلنامه علمی مطالعات
دفاع مقدس، ۲(۴).
- ۱۵- درودیان، محمد (۱۳۷۹). خونین شهر تا خرمشهر. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات
جنگ.
- ۱۶- دستجردی، رعنا (۱۳۹۶). بررسی کیفی فشارهای روانی جانبازان اعصاب روان بر خود و
خانواده آن‌ها. (پایان نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده). دانشگاه علامه طباطبائی، ایران.
- ۱۷- رشید، غلامعلی و پاشایی هولاسو، امین (۱۳۹۱). ارائه مدلی مبتنی بر مدیریت دانش
جهت ترویج فرهنگ دفاع مقدس. دو فصلنامه علمی-پژوهشی پاسداری فرهنگی
انقلاب اسلامی دانشکده علوم انسانی و قدرت نرم دانشگاه افسری و تربیت پاسداری
امام حسین (ع)، ۲(۶)، ۲۳۵-۲۰۵.
- ۱۸- رستمی نسب، عباسعلی (۱۳۹۰). اسناد هشت سال دفاع مقدس استان کرمان. ادبیات
پایداری، ۲(۴)، ۱۶۷-۲۰۱.
- ۱۹- رستم علیزاده، ولی الله و قاسمی اردهانی، علی (۱۳۹۰). آثار و پیامدهای جمعیتی-
اجتماعی مهاجرت‌های جنگ تحمیلی در جامعه ایران. فصلنامه مطالعات جنگ عراق و
ایران، ۱(۱)، ۷۷-۵۹.
- ۲۰- رضوانی، مهدی و حافظی صفت، محمد (۱۳۹۹). بررسی تحلیلی مهم‌ترین عوامل
پیروزی دفاع مقدس در مقایسه با جنگ دوم ایران و روسیه. دو فصلنامه علمی مطالعات
دفاع مقدس و نبردهای معاصر، ۲(۳)، ۱۱۵-۱۶۰.
- ۲۱- زرقانی، سید هادی (۱۴۰۰). بررسی و تبیین راهبردهای دفاعی حضرت امام خمینی (ره)
در دفاع مقدس. فصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس، ۷(۳)، ۳۳-۶۸.
- ۲۲- زارع، مجید (۱۳۹۱). مقایسه سبک ابراز هیجان دوسوگرایی، خشم و افسردگی
بین جانبازان دارای در مزمن، بدون درد و افراد عادی. (پایان نامه کارشناسی ارشد
منتشر نشده). دانشگاه شیراز، ایران.

- ۲۳- سبحانی نژاد، مهدی؛ صالحی عمرانی، ابراهیم و فرهیخته، حسین (۱۳۹۴). تحلیل میزان توجه به مولفه‌های شهدا و ایثارگران دفاع مقدس در محتوای کتب درسی دوره ابتدایی. دو فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش‌های آموزشی و یادگیری دانشگاه شاهد، ۲۲(۶)، ۲۳۴-۲۱۱.
- ۲۴- شریف پور، عنایت‌الله و لشکری، فاطمه (۱۳۸۹). بررسی نقش زنان در چند داستان کوتاه دفاع مقدس. نشریه ادبیات پایداری، ۱(۲)، ۱۶۹-۱۸۸.
- ۲۵- صادقی مال میری، منصور؛ نیکوکار، غلامحسین؛ علایی، حسین و محمدنژاد، سیدمهرعلی (۱۳۹۳). طراحی و تبیین الگوی تصمیم‌گیری راهبردی فرماندهان سپاه در دفاع مقدس. مجله سیاست دفاعی، ۲۲(۷۸)، ۱۳۵-۸۹.
- ۲۶- صفایی هوادرق، مهناز و حیدرپور شهرضایی، عوض (۱۳۹۸). اقدام و عمل جهادی در بهداری رزمی در دفاع مقدس. مجله انجمن آنستزیولوژی و مراقبت‌های ویژه ایران، ۲(۱۰۸)، ۵۷-۵۰.
- ۲۷- ضرغام بروجنی، حمید (۱۳۹۲). گونه‌شناسی بازدیدکنندگان مناطق جنگی ایران و نقش آن در انتقال فرهنگ پایداری دفاع مقدس. دو فصلنامه پاسدارای فرهنگی انقلاب اسلامی، شماره هفتم.
- ۲۸- عبدالملکی ومجدانی (۱۴۰۰). ویژگی منحصر به فرد دفاع مقدس نسبت به سایر جنگ‌های ایران و جهان با تأکید بر ویژگی دفاع تمدنی. فصلنامه پژوهش‌های معاصر انقلاب اسلامی، ۳(۹)، ۱۹۳-۲۱۱.
- ۲۹- عزیزی، محمد (۱۳۹۰). تحلیل مشارکت اقشار مختلف در دفاع مقدس. فصلنامه مطالعات جنگ عراق و ایران، ۱(۱)، ۹۷-۱۱۹.
- ۳۰- علی پور، عباس؛ سعادت‌تی، حسن و رادمهر، محسن (۱۴۰۰). تبیین ژئوپلیتیکی عوامل تنش و منازعه در بروز جنگ تحمیلی عراق علیه ایران. دو فصلنامه مطالعات دفاع مقدس و نبردهای معاصر، ۴(۶)، ۱-۳۳.
- ۳۱- علایی، حسین (۱۳۹۱). روند جنگ ایران و عراق. تهران: انتشارات مرزوبوم.
- ۳۲- فاضلی کبریا، حامد و نهادی، هادی (۱۳۹۶). بررسی تأثیر دفاع مقدس بر ارتقا سرمایه اجتماعی. فصلنامه مطالعات دفاع مقدس، ۳(۲)، ۹-۳۰.
- ۳۳- فروتنی، زهرا (۱۳۹۵). تحلیل سیاست دفاعی امام خمینی (ره) در دفاع مقدس. مجله سیاست دفاعی، ۲۴(۹۷)، ۸۱-۱۱۴.

- ۳۴- قیصریان فرد، هادی و صالحی منش، محمدصادق (۱۴۰۰). مدیریت راهبردی امام خمینی (ره) در دوران دفاع مقدس. پژوهش‌های معاصر انقلاب اسلامی، ۳(۹)، ۴۳-۶۲.
- ۳۵- کریمی مله، علی (۱۳۹۲). هستی‌شناسی دفاع مقدس از دیدگاه امام خمینی (ره). فصلنامه مطالعات جنگ عراق و ایران، ۲(۷)، ۳۴-۷.
- ۳۶- کی نیا، فرزین (۱۳۸۲). بررسی فراوانی انواع اختلالات روانی در جانبازان و معلولین شهر کرمان. (پایان‌نامه دکتری منتشر نشده). دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی کرمان، دانشکده پزشکی افضلی پور، ایران.
- ۳۷- مهدی زاده، ایرج؛ محترمی، ریحانه؛ پورسلطانی، سمیه و کریم زاده، محمدعلی (۱۳۹۶). دانش‌آموزان شهرستان بیرجند در هشت سال دفاع مقدس. بیرجند: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی خراسان جنوبی.
- ۳۸- محمدرضائی شیخ زاده، حسین (۱۳۹۶). مقایسه ذهن آگاهی، تنظیم هیجانی و بهزیستی روان شناختی جانبازان و افراد عادی شهرستان انار. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده). دانشگاه آزاد اسلامی واحد انار، ایران.
- ۳۹- مرادپیری و سهرابی (۱۳۹۶). ترویج فرهنگ دفاع مقدس، آسیب‌شناسی، ارائه مدل و راهکارها. مجله سیاست دفاعی، ۲۵(۹۹)، ۱۱۹-۱۵۲.
- ۴۰- منصوری لاریجانی، اسماعیل (۱۳۸۹). آشنایی با دفاع مقدس. تهران: انتشارات بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس.
- ۴۱- منصوری لاریجانی، اسماعیل (۱۳۹۰). آشنایی با دفاع مقدس. قم: انتشارات خادم الرضا (ع).
- ۴۲- نطاق پور نوری، مهدی و شاهقلیان قهفرخی، رضا (۱۴۰۰). جنگ تحمیلی عراق علیه ایران در نگرش اندیشمندان دفاعی و امنیتی. دو فصلنامه مطالعات دفاع مقدس و نبردهای معاصر، ۳(۵)، ۳۰۳-۳۲۷.
- ۴۳- نعمتی، شهروز؛ سعیدی مقدم، مرضیه و پیرزادی، حجت (۱۳۹۰). پیامدهای روان‌شناختی جنگ عراق علیه ایران. فصلنامه مطالعات جنگ عراق و ایران، ۱(۱)، ۹۳-۸۰.
- ۴۴- ولی پور زرومی، سیدحسین (۱۳۸۴). هویت ملی و دفاع مقدس. فصلنامه مطالعات ملی. ۲۳(۶)، ۱۲۴-۱۰۰.
- ۴۵- یمینی نیا، نسرین (۱۳۸۰). بررسی صفات شخصیتی همسران قطع نخاع و اعصاب و روان و همسران افراد بدون آسیب. (پایان‌نامه دکتری منتشر نشده). دانشگاه تربیت معلم، ایران.